

Павле Поповић

Из Књижевности

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ.

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ.

Од истога писца:

О Горском Вијенцу, Мостар, 1901 . . 1 књ.

Нештампане драме Јоакима Вујића, Београд, 1905 . . . . —

Национални репертоар К. С. Народног Позоришта, Београд, 1899 . . . . брошира

Српска Књижевна Задруга, Београд, 1897 . . . . —

Француски Моралисти, Београд, 1893 —

Приповетка о девојци без руку, Београд, 1905 *(издање С. К. Академије)* 1 књ.

Дубровачка биографија. I. Игњат Ђорђић, Београд, 1905 . . . . . . —

I. Georgii Vitae et Carmina nonnullorum illustrium civium Ragusinorum *(издање С. К. Академије)*, Београд, 1905 . . . . —

Popović, Pavle

ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ.

Проучавање српске књижевности.
Марин Држић. — Српске народне приповетке.
Јоаким Вујић. — Дум Иван Стојановић.
Чедомиљ Мијатовић.

БЕОГРАД.
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРА ГЕЦЕ КОНА
34, Кнез Михаилова улица, 34.

1906.

У страним књижевностима критичари, исто као у нас приповедачи и песници, имају похвалан обичај да своје по листовима писане радове скупе и издаду с времена на време у засебној књизи. Тај се обичај и у нас почео одомаћивати; мој некадашњи професор Љубомир Недић, да само један пример наведем, тако је радио са својим критичким студијама, што је врло познато. По угледу на њега, и ја сам то сад учинио с једним делом својих чланака, и ако сам знао да с тим чланцима не могу дати књизи ни онај интерес ни оне лепе особине којима се одликују његова дела; учинио сам то, међутим, у нади да ће и појава ове књиге наћи извесног оправдања при све већем интересовању које наша читалачка публика данас поклања радовима из области критике. У исто доба желео сам да овом приликом учиним у својим чланцима и неке исправке којих су они били лишени излазећи по повременој потреби у књижевним листовима.

Од шест чланака који се овде издају, два су претрпела веће измене. То су чланак „Марин Држић и Молиер“ у који сам унео резултате својих накнадних испитивања, и чланак »Српске народне приповетке и њихове збирке« којем сам још више дао потребни карактер прегледа свих збирака наших народних приповедака него што га је у почетку имао. Остали чланци штампани су, сем мањих стилистичких и језичких измена, онако како су се први пут појавили; то зато да им и овде остане обележје момента у којем су писани.

П. П.

ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, ЊЕГОВИ ПРАВЦИ И МЕТОДИ.[1]

Господо,

Починућн овај свој први час, ја врло живо осећам високу част која ми је указана кад ми је ова катедра, једна од најважнијих на нашем највишем научном заводу, поверена, као што не мање живо, осећам и сву тежину дужности коју на себе примам кад узимам да пред вама и са вама радим на једном од најобимнијих, најсложенијих и најтежих предмета, и који је, упркос дугогодишњем и плодном раду на њему, ипак остао мало разрађен. Та је част тим виша и дужност тим тежа што најпре, ја, и ако имам за собом приличан број година наставничкога рада, ипак нисам никад досада имао прилике да овај предмет предајем ни да га уопште у пуној његовој опширности излажем, а после, што ступам на катедру коју су пре мене за-

[1] Прво, проширено и допуњено, предавање из историје српске књижевности на Великој Школи, држано 12 априла 1904.

узимали људи много јаче спреме, способности и ауторитета; довољно је да вам само укажем на њихова имена па да се о овоме и сами одмах уверите.

Први по реду међу њима био је Алекса Вукомановић, на чији је предлог први пут и отворена наша катедра на београдском Лицеју, и који је 11 јануара 1852 постављен за „професора историје народа и књижества српског“, али којем, како изгледа, ваљада доцније, дадоше да предаје још и историју светске књижевности и „теорију словесности“ или естетику. Вукомановић, који је у науци и књижевности мало познат али ипак од стране посвећених цењен као озбиљан и спреман радник нарочито на издавању старијих књижевних и историских споменика српских, остао је на нашој катедри све до своје ране смрти, до 25 октобра 1859.

После њега, исте 1859 године, дошао је на катедру Ђуро Даничић који задржа предмете које је Вукомановић предавао, сем историје српског народа коју замени словенском филологијом Он остаде на катедри до 1865 године; њега ту затече, 1863 године, и промена Лицеја у данашњу Велику Школу. Какав је Даничић био као научник, познато је и сувише, те није потребно овом приликом понављати. Као наставник, причају његови некадашњи ђаци, а и иначе се зна, био је врло предусретљив према

свима који су имали воље за рад, а старао се да ту вољу пробуди и код оних који је немају; о томе постоје анегдоте које га врло лепо карактеришу и које му не мало на част служе.

Даничића замени 1865 године Јован Бошковић, и остаде на катедри до 1873 године; он предаваше историју наше и светске књижевности и словенску филологију, али не више и естетику. Кад сам, много доцније, и сам слушао Бошковића, он више није предавао наш предмет него само словенску филологију, али је, предајући ову, радо додиривао један део нашега ширега предмета, најстарији период југословенске књижевности, у којој је области, као што је врло познато, био поуздан зналац и вешт наставник.

Под министровањем Г. Стојана Новаковића, 1873 године, би учињена велика подела наше катедре. Од ње се издвојише словенска филологија и историја светске књижевности, обе као засебне катедре, те катедра историје српске и југословенске књижевности остаде први пут сама за се. Ову последњу катедру заузе ускоро, 1874 године, сам Г. Новаковић. Име Г. Новаковића као и Даничића ми ћемо често пута помињати на нашим часовима; његовим многобројним и одличним радовима на нашој и југословенској књижевности, специално на старој и народној, којима је постао познати

и неоспорени ауторитет у овим широким областима нашега предмета, ми ћемо се често користити, и није потребно да сад нарочито истичемо корисни рад Г. Новаковића на нашој катедри. Довољно је да кажемо да је Г. Новаковић и „свесрдо и вјешто“ наставио посао свога учитеља Даничића, наследивши од њега и сву обилату ученост, савесност у испитивању и неисцрпну радну снагу, и да је за њим зажалила ова катедра, као што су то учинила и многа друга важна места која је он у свом животу заузимао.

После одласка Г. Новаковића, 1881 године, би постављен за професора историје југословенске књижевности и мој некадашњи професор истога предмета Светислав Вуловић. Почевши своје школско образовање као правник, Вуловић се не бављаше стручније нашим предметом све док га не узе предавати као гимназиски наставник 1870 године; а мало доцније, од 1875 до 1881, поче и писати понешто из новије српске књижевности: најпре позоришне критике (каткад и о српским комадима, као о Бановим и Трифковићевим) а после и веће студије о Милутиновићу, Његошу, Јакшићу и уметничкој приповеци нашој. Поставши професор Велике Школе и осетивши из близа обимност и тежину своје нове дужности, Вуловић, од новије, пређе на изучавање старе српске књи-

жевности и најстарије југословенске, којима поглавито[1] посвети првих шест година свога наставничког рада, а из којих убрзо и штампа мање, јасно и пријатно писане одломке с доста новога и тачнога, најпре, 1884, онај под насловом „Из старе српске књижевности“ где говораше о старим српским биографијама, а после, 1894, „Бслешке о архиепископу Никодиму“, и беседу „О књижевном раду св. Саве“ 1895 године. Године 1887, и то баш оној класи слушалаца којој и сам припадам, Вуловић поче први пут предавати, поред старе, још и историју дубровачко-далматинске књижевности, а одмах и писати о њој, што сведочи његова, у осталом нештампана беседа „Поглед на дубровачко-далматинску књижевност“, из исте године. Очекивати је било да ће он, одмах идуће 1888 године, и са истом класом којој је предавао о старој и дубровачкој књижевности, а на радост њену, почети радити и историју нове књижевности наше, којом се толико бавио, још у прво доба, а и доцније, од 1881 до 1885, пишући о Вуку, Бану и Малетићу, и понова о Његошу; очекивати је било то тим пре, што се, баш тих година, узео новом књижевношћу бавити интенсивније и потпуније, радећи на

[1] Вуловић је једанпут (1884—5) предавао и о народној књижевности.

својој марљивој студији о Бранку Радичевићу. Али Вуловић, ваљада спречен болешћу, не поче ни те, ни идућих година, курс о новој српској књижевности, него остаде да и даље, и све до своје смрти, предаје, сваке године наизменично, већ предаване периоде.[1] Да је Вуловић, ма само једанпут, ма и с поменутом класом, која га је задржала у успомени као једног од својих најбољих и према њој најпажљивијих професора, обухватио својим предавањима и нову српску књижевност, тада би, могло би се рећи, био завршио свој предмет и потпуно упутио своје ђаке у потребни научни и наставнички посао њихов. Да је још (како је он и писао своја предавања, и написао делове о старој и дубровачкој књижевности нашој) израдио тако исто и део о новој књижевности, Вуловић је могао штампати и цео курс историје српске књижевности у којем би многе лепе особине његова суђења и излагања, као и његов труд, чиниле част једном самоуку. Да је тај случај био, не бисмо бар ми данас, при учењу наше рођене књижевности, натезали са најелементарнијим уџбеницима о њој.

Од Вуловићеве смрти, од 3 маја 1898 па све до данас, катедра историје српске књижев-

[1] Уверавају да је Вуловић ипак једне од последњих својих година држао неколико предавања о Бранку.

ности, или, ако хоћете, катедра историје југословенске књижевности, била је без титулара.[1]

Као што се већ види и по овој малој историји, нашу катедру су држали поглавито познаваоци језика, филолози како се то обично каже. Тако је било и са науком коју наша катедра представља. И у науци о српској књижевности, познаваоци језика држали су прву, главну реч; они су писали историју њену, купили грађу за њу. „Од Шафарика до данас, каже Вуловић у свом уводном предавању (говорећи, у осталом, о свима словенским књижевностима), што је год било бољих дела о словенским књижевностима, махом су их писали знаоци језика; и грађу су за историју књижевности, особито за старију, највише они прикупљали.“ А Шафарик је, као што је познато, први почео специално и српску књижевност изучавати. Он је радио на великим питањима словенске филологије, али и први

[1] Ова историја катедре рађена је у главном по овим биографским списима: *М. Милићевић*, Поменик, 1888, стр. 69 (биогр. Ђ. Вукомановића); *С. Вуловић*, Ђуро Даничић (Отаџбина, 1882, XI, стр. 613 и даље) и *С. Новаковић*, Белешке о Ђ. Даничићу (Годишњица, VIII, 1886); *Ђ. Ђорђевић*, Јован Бошковић (Просв. Гласник, 1893, св. 3, и на по се); *М. Иваниќ*, Стојан Новаковић (Н. Искра, 1899, бр. 1—4); *М. Иваниќ*, Светислав Вуловић (Годишњица, 1898, књ. XVIII, стр. 317 и даље).

издавао и проучавао споменике наше старе књижевности, купио грађу за дубровачку, прибирао потребне податке и за нашу нову; посао један који су после продужили, да само наше поменем, Даничић и Г. Новаковић, радећи такође, обојица а нарочито први, и на словенској и српској филологији.

Али, као год што се по изложеној историјици наше катедре види да су ову држали махом знаоци и испитивачи језика, тако се исто по њој види и то да се наша катедра једнако делила и одвајала. Скоро сваки професор који је на катедру долазио, одбацивао је и остављао једну по једну од оне множине наука које су, неке у осталом сасвим несродно, за њу биле везане, и она се тек на тај начин свела на ступањ на којем је данас. Нарочито је у том погледу важно оно одцепљење наше књижевне историје од словенске филологије, које смо видели да је наступило 1873 године. Као год на катедри, исти појав одвајања књижевне историје од филологије опажа се и у самој науци нашој. И ту се наука о књижевности јаче одваја од науке о језику, и ту се рад на изучавању књижевности често врши независно од рада на словенској филологији. И то је сасвим природно. Јер, најпре, људи чисте филолошке и опште славистичке спреме нису се могли, радећи на целој својој огромној струци, у до-

вољној мери бавити питањима историје српске књижевности. Не може се свуда доспети и свагда на време стићи кад се сви словенски језици и све словенске књижевности упоредо проучавају. Некада се то и могло, и не тако тешко, кад је словенска филологија била још млада и неразвијена наука; данас, при оволиком развићу посебних народних група њених, језичких и књижевних, то скоро није више могуће. Што и данас ипак има научника који се баве упоредо свима језицима и свима књижевностима словенским, то не мора бити доказ о противном, него само изузетак који потврђује нашу тврдњу. Највећи данас „живући“ радник на огромној области целокупне словенске филологије, Г. В. Јагић по моме мишљењу је последњи словенски филолог у широком смислу те речи, живи анахронизам, ако се сме рећи; после њега, у нашем веку све већег специалисања, такве се огромне енциклопедиске спреме и активности сигурно неће више рађати. А после, што се наша наука о књижевности одваја од науке о језику и словенске филологије, природно је, поред казаног, још и с тога што у нашој науци има доста питања и тема за чије решење и расправљање није потребно кретати цео гломазни апарат филологије, нити имати у резерви знање целе славистике. За питања н.пр. о нашој новој књижевности, која

се нарочито у последње време јављају, за оцену наших новијих приповедача, лиричара и других очевидно није потребна ученост једнога слависта и филолога, а потребна је, међутим, способност за литерарну критику, добар и извежбан укус, особине којима се слависти и филолози каткад нису могли поносити. Ви сте, у осталом, и сами видели да за та питања, кад су она дошла на ред, није био потребан Г. Јагић, него је био довољан, и много пречи још, Љ. Недић, вама свима познати литерарни критичар, а мој некадашњи професор и велики пријатељ, којега се ја, нарочито с овога места, с благодарношћу сећам.

Из тога, у осталом, што су на нашим студијама радили и филолози и књижевни критичари; што су, према томе, оне ишле у два правца, с почетка у филолошком а после и у литерарном, у нас су се створила два сасвим супротна мишљења о њима, те једни држе да их треба радити само у почетом филолошком, а други само у почетом литерарном правцу. И баш зато што та два мишљења о нашем предмету круже; што и једно и друго имају својих присталица, и што се, напослетку, оба везују за најглавнија питања наше науке, за прва и битна питања о њој, ја сам и узео да, на овом свом првом часу, на прагу и улазу наше науке, говорим с вама о проучавању српске књижев-

ности, о правцима и методима тога проучавања, о улози филолошке, литерарне и других критика у њему.

Пођимо, тога ради, од она два напред казана мишљења; погледајмо колико су тачна, и оценимо колико су правци које она заступају, допринели проучавању нашега предмета.

Почнимо, најпре, с правцем филолошким.[1]

Свакоме је познато колико је тај правац допринео да се извесне области наше књижевности савесно и пажљиво проуче. Свакоме је познато, и ми нарочито на овом месту имамо да то с пуним поштовањем истакнемо, да су учени слависти, туђи и наши филолози, држећи толико година нашу науку у својим рукама, знатно допринели њеном општем развитку, и специално разрадили оне партије њене које

[1] По себи се разуме да ми овде говоримо само о филолошком правцу у проучавању српске *књижевности*, не у проучавању српског *језика*, и да, према томе, и оно поменуто мишљење по којем је тај правац за препоруку, узимамо само у колико оно тај правац препоручује за изучавање књижевних дела *као таквих* а не језика у њима. Јер је наша наука, као што јој и само име казује, наука о књижевности а не наука о језику. И ако је књижевност тесно везана за језик, ипак наша наука има да изучава књижевна дела *само* с књижевне стране њихове. То је јасно, и то тако јасно да о томе немамо никакве даље дискусије да водимо.

говоре о старијим периодима наше књижевности. Имајући поглавите пажње за развитак нашега језика, они су мéне његова развитка пратили нарочито по старим споменицима наше културе, и тиме обратили пажњу на ове, пажњу која би се с друге стране тешко пробудила. И баш зато што су то чинили; зато што су пажљиво, ступањ по ступањ, пратили појаве језика који се увек у сићушним траговима и знацима манифестују; и зато што су то чинили баш по делима која спадају у нашу књижевност, они су могли да и та дела испитају, да у њима обрате пажњу и на ствари чисто литерарног интереса. Али ако су заслуге филолога за проучавање наше књижевности велике, ако је правац њихов имао много врлина и показао се у многоме користан, то не значи да он није имао мана, и да није и некорисних последица за собом оставио. Под његовим утицајем понајвише, одомаћио се у нашим књижевним студијама један специалан филолошки дух, једна нарочита пажња за особине језика и све што је с њим у вези, један засебан начин да се у књижевним делима гледа поглавито њихова тако рећи спољна страна а мање њихова унутрашња вредност, један метод хладног испитивања, без јачег осећања за литерарне лепоте, без већег разумевања литерарних појава — ствари које се у студијама других књи-

жевности, н.пр. француске, неће лако наћи. Тај дух, од чијег утицаја нису слободне ни наше студије о дубровачкој књижевности, ни оне о старој, осећа се нарочито у студијама о новој књижевности. Он је доста допринео да ми данас, у већем броју списа о нашим новијим песницима и књижевницима, не налазимо њихову праву оцену, њихов литерарни портрет, пластичну и рељефну слику њихове средине, итд., него, врло често, само просто излагање биографије, дуг низ хронолошких и библиографских података, примитивно излагање садржаја од главе до главе, масу цитата који могу бити и на руско-словенском језику, каткада бројање речи које је књижевник употребио, и специјално бројање оних којих нема у Вукову речнику, и све то у једном стилу који таквим предметима и одговара. Али не само то; тај је дух, још, доводио каткада и до других некорисних последица. Он је местимице, а баш због те јаче пажње за језик, уносио и једно, с нашом науком не врло сродно мерило и при самом оцењивању књижевних појава, мерило по језику а не по књижевној вредности дела. Да прецизније изложим своју идеју, узећу за пример једну такву оцену, коју је тај дух створио и учинио данас популарном. Сви знамо књижевне раднике Вукова периода и наше нове књижевности уопште, од Доситија па на овамо.

Сваки је од тих радника имао свој род књижевности којим се поглавито бавио: један је писао моралне списе као Доситије, други преводио драме као Јоаким Вујић, трећи писао драме као Стерија, четврти писао песме као Бранко, пети велике епопеје као Његош, шести приповетке као Богобој Атанацковић, седми радио на науци као Даничић, итд. Кад литерарној историји падне у део да такве раднике оцењује, по чему ће их оцењивати? Очевидно, по вредности њихова рада у оном књижевном роду који су они неговали. О Доситију ће донети оцену по вредности његових моралних и других списа, по стилу који је код њега тако карактеристичан; о Јоакиму, по томе колико вреде оне драме које није сам писао, и ако се често правио да их сам пише; о Стерији и осталима, тако исто по вредности њихових књижевних дела, и све тако до Даничића, којим се, у осталом, као научником, литерарна историја и нема много бавити. Одиста, да ти радници припадају, рецимо, историји француске књижевности, она би их зацело по томе оцењивала. Али наша историја књижевности није их увек ценила само по књижевној вредности, него често (не кажем: увек) и по месту које су заузимали у реформи језика и правописа. Нема сумње да је реформа језика и правописа у нашој књижевности велико дело, да су Вукове

заслуге на томе огромне, и ми смо први да то кажемо и да Вуку одамо дубоко поштовање за све неоцењиве услуге које је он нашој књижевности учинио; нема сумње ни то да, у делима поменутих књижевника као и уопште у књижевним делима, језик игра не малу улогу, али зар зато цео Вуков период и целу нову књижевност треба ценити само са гледишта језика и правописа? Зар зато што се Вук дуго година јуначки борио и напослетку победио са својим начелима; зато што је с невероватном енергијом и постојаношћу одржао на дневном реду питање о језику и правопису пуних педесет година и више; зато што је тиме натерао све књижевнике свога времена да, хтели не хтели, уђу у борбу коју је он заподео, или бар да обележе у њој своје становиште — зар зато треба ми сад да оцењујемо све те књижевнике само по том становишту које су они, неки и случајно, у тој борби заузели, а не по књижевној вредности њихових дела? Зар зато цела оцена о оном Доситију који је у себи прибрао све што је трезвена књижевност XVIII века могла дати једном мудром, благородном и вредном човеку, а који је своме народу давао само оне идеје које је он, по свом дубоком познавању тога народа, сматрао као најпрече и најближе; или оцена о оном Вуку чији појав у ужем смислу значи

прво, али дивовско буђење књижевне свести наше Србије, и у ширем смислу рађање националне књижевности целог српског народа; или оцена о Даничићу, научнику невероватне снаге и многоструких послова — зар цела оцена тих врхова наше књижевности и науке да се сведе на ону узану и једнострану коју сви од детињства знамо и која их мери по заслугама за увођење и установљавање нашег књижевног језика? Зар Бранко и Његош да немају другога права на наше поштовање до тога што су писали народним језиком? Случајно, ово је мерило језика и правописа каткада добро погађало, као за Бранка и Његоша на пример, али је каткада и неправде чинило, као за Богобоја Атанацковића који је по њему прецењен, зато што се однекуд уз Вука нашао, или за Стерију који је испао потцењен, зато што се подаље држао од борбе о језику и правопису. А тако нетачно и неправедно оценити ове књижевнике, и такво несродно мерило узимати за оцену њихову као што је оно колико је који од њих био уз Вука а други против њега, историја књижевности, ма колико јој Вукова реформа била драга, не може ни у ком случају узимати. Наша га је, међутим, узела, и то под утицајем филолошког правца. У осталом, филолошки правац имао је још једну ману: он је,

у главном узевши, највише неговао критику текста, а осталим критикама служио се много мање.

Пређимо сад на литерарни правац.

У нас литерарни правац није тако млад како би се на први поглед мислило. Пре Недића којега смо напред поменули, заступао је тај правац н.пр. Малетић, истина школском и догматичном критиком, али тек гледајући у књижевним делима не језик него књижевну вредност њихову; и, после, Вуловић, који је са својом „природном“ критиком био потребна опозиција Малетићевој школи; и други. Али како ми не пишемо историју наше литерарне критике него само у главном одређујемо колико је литерарни правац помогао напредовању студија о нашој књижевности, за нас је довољно зауставити се на раду Недића и млађих, на последњој и најизразитијој мени тога правца. Ван икакве је сумње да је тај правац учинио знатне услуге нашим студијама, онима о новој књижевности. Критика овога правца је, најпре, исправљала из ранијих времена наслеђене оцене књижевних дела, смањивала оцене похвалне које су створене под утицајем локалног патриотизма или познате српске попустљивости, побољшавала покудне и уопште неповољне, као што је давала и нове оцене о делима на која из разних узрока није била обраћана већа пажња. Она је још нарочито уносила строже мерило при

оцењивању, мерило које важи у светској књижевности, и које једино може и важити при оцени књижевних дела, туђих као и наших, а знатно потиснула оно, дотле свевласно мерило којим су се дела наше „нејаке“ књижевности ценила само по томе колико су боља од дотадашњих наших, у датом роду. Да ли су све оцене које је тај правац донео, биле у свему тачне? Не мари и ако нису; доћиће друге које ће их у понечем исправити, и за историју књижевности није главно да свака од ових, у основи субјективних оцена буде у свему тачна, него да свака по један нов тачан елеменат у оцену унесе. Сем тога, овај литерарни правац има још једну заслугу: што је у наше студије унео једну нарочиту пажњу за стил, коју су оне дотле узалуд жељно пшчекивале. После. још и другу: што је бранио своја права чисте литерарне критике да књижевна дела сматра као таква и тако да их и цени, и опирао се неразумним нападима или настраним тежњама које су против тога ишле. Напослетку, он је имао још једну заслугу, и не малу, а то је што је за литерарна питања развио живљи интерес, јаче симпатије, пространију популарност. Али, поред свега тога, критика овога правца има и својих слабости, својих недовољности. Правац литерарни неговао је скоро искључиво чисту литерарну критику, есте-

тичку критику, критику укуса. А та критика није довољна за проучавање наше књижевности, за проучавање свих пространих и разноликих области њених. То су, у осталом, и сами представници тога правца увиђали, и Недић је, као што је познато, с готовошћу признавао да је један начин којим се књижевна дела проучавају у историји књижевности, а други којим се то чини у чистој књижевној критици.

Ја рекох да критика укуса није довољна за проучавање наше књижевности. Кад то кажем, ја сам далеко од тога да ту критику потцењујем. Напротив, ја сам увек за њу био, и немам никаква разлога да за њу не будем. Што се покаткад чују протести против ње; што се за њу покаткад каже да је стара, преживела, ненаучна, то су гласови неозбиљни, неосновани. Критика укуса, ако је стара, стара је зато што се одавна сазнало за њену потребу, не зато што би као данас за њу мање потребе било него пре. Од како постоје књижевна и уопште уметничка дела, постоји и критика укуса; и докле год та дела буду постојала, постојаће и ова критика. Она се никад неће преживети, из простог разлога што одговара једној стварној и јакој потреби. Кад су литерарна и уопште уметничка дела стварана у првом реду зато да буду лепа, очевидно је да наука која се тим делима бави, мора у њима

ценити најпре лепоту њихову. Кад је Мијаило Анђело стварао свога „Мојсија“, очевидно је да то није чинио зато да му дело буде „обележје једног душевног стања“ и „документ епохе“, него зато да створи једно лепо дело, и критика, кад то дело расматра, мора најпре гледати колико је оно лепо. Критика укуса, дакле, прва је и најпреча. Она нам, у осталом, помаже да дневну литерарну продукцију оценимо, одредимо, распоредимо. Она чак помаже и оним циљевима за којима теже они што у име „научне“ критике против ове војују. Да се, наиме, та научна критика умесно примени, потребно је да критика укуса одабере у књижевности она дела на која ће се научни метод применити. Неће се он на сва дела једне књижевности применити, неће се за сваког писца употребити научна критика. Само велика дела или важни писци имаће ту част. Расина н.пр. можемо тако проучавати, његова дела можемо објашњавати његовим животом, његовом душом, али „кога се још тиче Прадонова душа“ да њоме његова дела објасни? А да се види разлика између Расина и Прадона, да се одвоје велика дела од осталих, то је посао само критике укуса. Критика укуса је, дакле, у многом погледу потребна Она је и научна, то се по себи разуме, и толико исто научна колико и свака друга. Што она још није дала позитивне

научне законе, то је што је наука којој она служи, естетика, тек у зачетку. Кад се по свима областима уметности саберу сви потребни подаци које естетичка критика има да даје; кад се из тих података изведу и одреде услови под којима једно уметничко дело постаје лепо, онда ће и естетика бити тако исто позитивна наука као што су данас природне, и онда ће за свакога бити јасно да је естетичка критика била толико исто научна колико и сваки други научни метод. У осталом, та је критика и врло тешка, и врло фина; она претпоставља и такве интелектуалне и емоционалне способности какве обично нису својина оних који у име науке против ње устају, и такву савесност и пажљивост при испитивању о каквој се обично и не слути. Има извесних особина у књижевним делима које не упадају јако у очи, које се крију, које се врло дискретно јављају; да се оне уоче, да се њихове најнепрецизније и најмање видљиве нијансе похватају и одреде, потребно је имати специалне таленте, дугу навику на тај посао, нарочиту извежбаност гледања, као и често чинити пажљиву анализу и поновљено контролисање својих утисака.

Познали смо, дакле, оба правца којим су наше литерарне студије ишле, и филолошки и литерарни, њихове врлине и слабости њихове, и видели смо да ни један ни други, поред свих

својих добрих страна, не могу бити довољни за испитивање наше књижевности. Према томе, и она мишљења која бране један или други од тих праваца, нису тачна, и ако свако има нечега тачнога.

У осталом, нису ови правци само сваки за се недовољни за наше студије, него можемо рећи да су тако исто недовољни и оба заједно. Од критике текста, која претражује старе рукописе и по њимареституише прави и тачни текст, а којом се понајвише служио филолошки правац, до критике укуса, која само цени лепоту књижевних дела а које се поглавито држао литерарни правац, има места за још коју врсту критике. Од посла да се по многобројним рукописима „Османа“ верно васпостави његов првобитни текст, до онога да се Гундулићев спев правилно схвати и тачно оцени, има још послова који спадају у дужност нашем литерарном испитивању.

Који су то послови, и које су те врсте критике?

Док је код нас трајао филолошки правац и почињао литерарни, у великим књижевностима су се и други правци јављали, који код нас, у расправама о српским писцима, нису били сви потпуно ни довољно заступљени. Да оставимо на страну филолошку критику, фило-

лошку у ужем смислу, т.ј. критику текста, која се, у осталом, такође усавршавала и нарочито добијала све веће примене прелазећи с области старе класичне књижевности на област књижевности средњевековне и покаткад и нове[1] — сама литерарна критика, она којом се врши непосредно испитивање књижевности, знатно се изменила у свима књижевностима. Да само француску узмемо за пример, од госпође Стал која је прва отворила пут, па преко Гизоа, Кузена, Вилмена, Сент-Бева после, Ренана, па све до Тена и многих данашњих, литерарна критика се све више узела бринути не само да оцени него и да из основа протумачи књижевна дела, да објасни њихов постанак и развој, да у том циљу узме у обзир све што је с њима у вези и што може бацити ма какве светлости на њихово објашњење. Има сто година како се овим путем у критици почело ићи, и сваким махом све се дубље копало у том правцу. У веку великог развитка природних наука и историје, „књижевна критика се користила свима индукцијама природних наука и свима тековинама историје,“ и тежила да постане позитивна и научна. Од субјективне, она је хтела да постане објективна; од дескриптивне, да постане она која тумачи, да се тиме изједначи

[1] О критици текста в. Напомене на крају књиге.

с методима природних наука које су у то време кроз исте промене пролазиле. Наравно да је због тога и друге циљеве узимала, не само оне којима се дотле бавила; наравно да се трудила да испита и оно што критици укуса не би било преко потребно да сазна. Она се, у осталом, због тих циљева поглавито тако и развила. Испитивање књижевности почело се сматрати као део испитивања историје, историје у ширем смислу, историје људског духа уопште. Као год што је историја стала да гледа на велике догађаје само као на велике манифестације људског духа, његових разних стања и промена, и да та стања и промене његове у њима изучава, тако је и историја књижевности, и у истом циљу, узела гледати на књижевна дела као на још пуније и изразитије манифестације тога истог духа, и изучавати их баш с те стране. Сва су књижевна дела постала за њу најпре „историски документи“, „отисак нарави које их окружују“, и „обележје једнога стања духа“. Литерарна критика се због тога изменила, и од критике укуса постала *историска критика.*

Ми знамо, у осталом, да се у овој критици каткад и претеривало; знамо да су извесни, мање обазриви представници њени, као Тен н.пр., данас предмет оштрих а врло озбиљних напада. Ми то знамо, и налазимо да су ти

напади, на Тена и иначе, у многом оправдани, као што налазимо да су донекле оправдане и неке од оних замерака што се уопште чине каткад историској критици, која је, у осталом, сувише хтела, и оно чак што апсолутно није могла нити ће икад моћи достићи. Али знамо и то да је, као што је једанпут речено, „Тен знатно унапредио књижевну анализу, и да се нико који после њега проучава којега великога писца, не лаћа више тога посла на исти начин, ни тако олако као што би то учинио у очи изласка његове књиге“. После Тена одиста, а и после неких других представника историске критике (за које би се, у осталом, тако исто могло рећи ово што је овде само за Тена речено), сваки се испитивалац књижевних дела служи данас историском критиком при свом испитивању; неки више, неки мање, сваки према својим способностима или према циљевима којима тежи.

А историска критика гледа данас на извесне ствари у књижевним делима на које некад критика укуса није гледала, и те се ствари у главном могу свести на ове три: на однос књижевних дела према *писцу*, на однос њихов према *средини*, и однос према *моменту*, и ми ћемо одмах сва та три односа укратко објаснити и показати важност њихову за критику.[1]

[1] Строго узевши, наше није да у овој прилици улазимо дубље у ова општа питања, него да само на

Однос књижевних дела према писцу састоји се у овоме. У проучавању књижевних дела, критика често пази на самог писца, његову личност, и њоме објашњава његова дела. Она се тога ради пита каква му је раса, породица, порекло; какве је врсте његов темпераменат,

њих подсетимо и претпоставимо их као позната. Али ипак морамо ући у (ма и најкраће) излагање задатака и послова историске критике, јер су појмови о њима у нас врло нерашчишћени, и ако има доста времена како је ова критика у нас на неки начин позната. У осталом, о задацима историске критике није у нас, колико ми је познато, ни писано довољно, и ако је о критици уопште писано. Г. J. Скерлић у својој „Догматичној и импресионистичкој критици“ (С. К. Гласник, V, 3, 4, 1902) говорио је само о критици укуса. Љ. Недић у свом есеју „О књижевној критици“ (Новији српски писци, 1901, стр. 1—38) говори такође поглавито о критици укуса, и, кад помиње историску критику, чини јој само замерке. Г. Б. Поповић у своме реферату о „Узроцима препорођају књижевне критике“ Г. Р. Кошутића (Дело, 1895, стр. 130—142) говори такође поглавито о критици укуса и брани је од напада чињених у име „научне“ критике, а тек у другом свом реферату о истој књизи, и различном од поменутога (Просветни Гласник, 1895, стр. 226, 227) говори о историској критици, бележећи, у осталом, главне моменте њеног развића. — У нашем излагању поменута три односа којима се бави историска критика, ми смо узели класификацију њену и дефиниције њених задатака по једном врло супстанциалном чланку Бринетиеровом „Критика“ (Grande Encyclopédie, s. v Critique).

његово осећање, душа његова; какво му је васпитање, образовање, спрема; какав начин живота, пријатан или тежак, срећан или несрећан; какве су му литерарне идеје, како замишља своју уметност, на шта у њој највише полаже, шта у њој воли постићи, итд (критика „биографска“, „психолошка“, „физиолошка“, „природна“). Сасвим је, у осталом, право да критика на то пази. Пишући своја дела, писац врло често, и у великој мери, уноси, свесно или несвесно, своје личне особине карактера и мишљења, нешто уопште што је лично његово; и критика која његова дела проучава, мора да води обзира о тим особинама да би разумела у колико се оне показују у тим делима. Колико је н.пр. Његош уносио свога личнога у „Горски Вијенац“! У монолозима владике Данила, да само та места овог великог дела узмемо за пример, има пуно идеја које су личне Његошеве, осећаја који су лични његови, искуства до којега је песник сам у животу дошао, бола и горчине које је баш он на себи осетио. Једном речју, у карактеру ове главне личности „Горскога Вијенца“ има пуно црта и особина које ми иначе, по Ненадовићевим успоменама, Његошевој кореспонденцији или ма чем другом, познајемо као властите црте и особине у карактеру самог песника. И није Његош једини сликао себе у својим де-

лима, изражавао своје осећаје у њима. Пуно светских великих писаца то су исто чинили: Бајрон, на пример, као што је врло познато; па Паскал, који је класичан пример за то; па Молиер, Гете и толики други. Чак је скоро утврђено као правило да песници баш треба да описују оне осећаје које су сами искусили, да треба да уносе у своја дела оно што је лично њихово. То донекле чине чак и они који се хотимично тога чувају (Флобер, Мериме); и у делима тих писаца који су се хтели држати строге објективности у писању, и који су избегавали да изразе своја лична расположења при томе, па се јасно опажају трагови њихове јаке индивидуалности. И онда је доиста потребно да критика, при проучавању књижевних дела, води доброга обзира о самом писцу, о свему што улази у састав и природу његове властите личности. Наравно, нису ипак сви писци у овом погледу као Његош и поменути; напротив, дешава се да писац врло мало свога личнога унесе у дело, или да се у делу прикаже сасвим друкчији него што је у животу, и често су пута такви случајеви (Џонсон, Фенелон, Бернарден де Сен Пјер) навођени у циљу да се докаже узалудност ове критике. Али најпре, изузеци никад нису у стању да оборе правило, а после, за такве случајеве може се навести оно што је познати француски кри-

тичар Бринетиер рекао: „баш тада, што је год случај изузетнији и ређи, то је занимљивији и значајнији; и, далеко од тога да то буде разлог да се ова врста испитивања одбаци, напротив, баш тада, да бисмо утврдили изузетност случаја, треба да исцрпемо наша питања (о писцу и његовој личности)“.

Однос књижевних дела према средини у којој су постали, ово је. Удео песникове личности у његовим делима ван сумње је велики, али и удео целе његове околине, друштва у којем је песник живео, средине у којој се кретао, тако је исто велики у њима. Нико није потпуно изолован од своје околине, „нико није некажњен од свога времена“; песници и писци, најмање. Сваки писац, поред својих властитих идеја и осећања, има осећања и идеје које су заједничке целом времену којем припада: „ми живимо с нашим временом, и наше време пише са нама“. Кад је Мушицки писао свој „Глас народољупца“, било је очевидно пуно људи који су у главном мислили о језику и поезији као и он; кад је Бранко писао свој „Пут“, није их мање било који су мислили о том противно онима а као Бранко. Или, да узмемо пример не за идеје него за осећања једнога времена, Милован Видаковић је, цртајући јунаке у својим романима, погодио у исто доба симпатије своје публике, и пуно је сентимен-

талних девојака тада плакало заједно с Каси-јом царицом ради њене несрећне судбине, или уздисало заједно с Драгињом за „слатким“ Светозаром. Због тога, данас, критика, при изучавању појединих писаца, гледа не само на оно што је лично пишчево у његовим делима, него и на оно што припада његовој средини. Она се пита откуд су те идеје које у писца види, откуд његова осећања; колико она припадају целој генерацији његовој, колико сталежу од кога је и он; каква су тада била мишљења и расположења; колики је њихов утицај на песника, колики утицај начина живота тадашњих људи, или тадашњих историских и уопште већих догађаја; шта се тада волело и поштовало у књижевним делима, итд. Она треба све то да зна, треба „да састави себи душу једнога века“, да би могла књижевно дело лепо објаснити.

Однос према моменту, напослетку, значи ово. Кад је Гундулић писао своју „Дубравку“, он је већ, у књижевности свога града, имао пастирских игара те врсте; док ју је писао, њему је вероватно лебдела пред очима Држићева „Тирена“ или која било друга пасторала ранијих времена, он је хтео да учини нешто боље од Држића и других у том погледу. Кад је Теодосије писао „Живот св. Саве“, он је такође хтео да се такмичи с Доментианом,

или с којим било својим претходником који је писао сличне животописе. Дело Гундулићево је, дакле, само новији и бољи рад на старом роду пасторала који је пре њега невештије негован, као што је дело Теодосијево само побољшање и улепшавање релативно сувога начина писања биографија који је пре њега владао. Оба, међутим, бележе само једну мену у развићу датога рода; за оба је потребно да се проучи цео род који су неговали, да би се сазнало у колико су она друкчија од оних која су у истом роду пре њих била. Критика, дакле, кад њих проучава, или уопште кад проучава ма која књижевна дела, мора им тражити однос према ранијим делима исте врсте, место које им припада у развитку ове, положај према њој као положај дêла према целини, моменат њихов у књижевности, једном речју. Моменат тај, у осталом, не мора се састојати само у овоме. Ово што смо ми досад под овим називом карактерисали, био би само моменат према *домаћој* књижевности, а има још један, онај према *туђој*. Књижевна дела једнога писца не постају само по књижевним обрасцима и узорима његова народа, него и по узорима туђих народа. Ако се Гундулић при писању сећао Држића, обојица су се сећали талијанских писаца пасторала; ако се Теодосије равнао према Доментијану, обоица су ишли за византиским

хагиографима. Критика треба и те узоре да им нађе, да види однос њихових дела према туђим делима, да одреди моменат њихов не само у нашој него и у туђој књижевности (критика извора и узора“, „компаративна“, „филолошка“ у ширем смислу, за разлику од оне у ужем смислу, од критике текста, која је права филолошка критика). И та је критика врло важна. Важна је, најпре, што за неке писце, за оне старе, рецимо, који су често туђе ствари под својим именом износили, одмах покаже шта је и колико туђе у њиховим делима, и тиме практично помогне да се њихова оцена (не мислим на моралну) прецизније утврди. Милована Видаковића н.пр. друкчије ћемо ценити кад знамо да „Касија Царица“ није његов оригинал, него кад то нисмо знали. Важна је, после, што код истих, или других и друкчијих писаца, да̂ могућности да се, према њиховим изворима и узорима, види које су стране писце они волели, шта су у њима ценили; што тиме помаже да се тачније одреди њихова лектира, литерарне идеје, укус, начин и циљ њихова писања, каткад главна страна њихова духа, карактеристика њихова уопште. Како бисмо јасну слику имали н.пр. о Доситију кад бисмо похватали све изворе из којих је црпао, или све узоре за којима је ишао састављајући своја дела! Важна је та критика,

напослетку, што код неких књижевних дела, или и читавих периода књижевности, за чије испитивање напред поменуте врсте критика могу врло мало или нимало помоћи, пошто нема правих услова за њихову примену; што, код тих дела и периода, дакле, она скоро једина може да се примени, једина да баци извесне светлости на њих. За старе књижевности, наиме, нашу или коју другу средњевековну, та је критика поглавито важна и потребна. Кад се за многа дела њихова тачно утврди колики је туђ удео у њима а колики наш, видеће се можда у исто доба, и то прецизније и ближе, и шта се у нашој књижевности онда нарочито волело, за чим се ишло, шта је народ из туђих књижевних производа радо примао, шта је мењао и свога уносио, зашто је то чинио, из којих побуда, да ли је при томе одао коју од својих битних националних црта, итд.

То су, ето, та три односа која историска критика поглавито проучава, и ради чијег се проучавања она онако и изменила како смо рекли, и одвојила од критике укуса.

Али, ако нам се допусти да на овим општим питањима још мало застанемо и да се понова вратимо чистој литерарној критици, историска критика, поред свега тога што се својим циљевима и начинима одвојила од критике укуса, ипак је далеко од тога да ову потисне или да

јој нашкоди. Напротив, она јој јако помаже, служи јој, даје јој још више маха да се развије. Нећу да кажем да је историска критика постала ради критике укуса, али је несумњиво да јој је она често знатне услуге учинила. За само разумевање књижевних лепота, чиста критика укуса, онаква каква се н.пр. у 18 веку практиковала, није била довољна; већи број дела показао се њој неприступачан. Да се ова лепо оцене, потребно их је било лепо разумети; да се лепо разумеју, није била довољна проста лектира њихова, без потребне обавештености, без извесних специалних знања.

Ово што ми овде тврдимо, порицало се каткад, и то од стране компетентних. Ви сви знате оне чувене, духовите али и мало ћудовите досетке против ове наше идеје, ону Леметрову поводом Плаута и датума његових комедија, и ону Недићеву, поводом „Ђачкога растанка“ и имена̑ Бранкових познаника у њему. „Не̇ могу да вам кажем, рекао је Леметар, колико ме се мало тиче да сазнам тачан датум за сваку комедију Плаутову“. „Шта смета, каже Недић, нашем разумевању онога места у Бранковој песми ако и не знамо ко је био та̓ј Јулије, и да ли ми у њој више уживамо када то знамо, и знамо још ко је био Сима, или Јаша, или и сешка?“ Ове досетке

су у многом тачне, и примери које су ова два импресионистичка критичара навели, срећно су изабрани, и нама је тешко, баш с овим примерима о Плауту и Бранку и њиховој хронологији и персоналијама, војевати против Леметра и Недића. Али ћемо узети за пример Данта и његову „Божанствену Комедију“. Нека се ту разумеју лепоте без претходног проучавања, без помоћи историске критике! Критичари 18 века, н.пр., ценећи ствари само својим укусом, нису ни најмање погодили вредност великог талијанског песника. Један талијански критичар тога времена рекао је за Данта да је „луд“ а за његово божанствено дело да је „монструм“, и Волтер, цар тадашње критике, честитао му је на смелости да искаже тако тачну оцену. Волтер сам говорио је о Данту као писцу који ће „ући у библиотеке радозналих“ али који „никад неће бити читан“, и додавао је, на начин како је он то умео: „мени увек украду по једну свеску Ариоста, али ми још никад нису украли Данта“. Да се погоди вредност великог талијанског песника, да се правилно схвате и оцене лепоте његовог класичног дела, потребно је било да се многе стрâне политичке и културне талијанске историје разумеју, да се проучи Средњи Век са целим његовим начином мишљења и осећања, да се позна политички и поетски живот Дантов, и да се, тога

ради, многи, најбољи радници заложе за тај посао. Како се с „Паклом“ почело, који је још најразумљивији део Дантова спева и који се морао „слово по слово дешифровати, песму по песму просрицати“, требало је да се, код осталих, све тежих и неприступачнијих делова велике поеме, још тежи послови раде, још непроходнијим путем иде, да би се све пронашло и прикупило што њих може објаснити; требало је да се сва густа и преплетена шума тих тамних места и делова прође и осветли; или, као што је једанпут лепо речено, требало је да „многи срчани пионири крв и зној пред нашим очима пролију, да би нам брадвом и секиром прокрчили пут до оног божанственог *Раја*“. Или, да место Данта и „Божанствене Комедије“ узмемо пример из наше књижевности, Његоша и „Горски Вијенац“, ако нам се то специално допусти. Може ли се „Горски Вијенац“ потпуно разумети и његове лепоте сасвим тачно оценити кад се чита само онако како се читају приповетке Л. К. Лазаревића? Зар није тога ради потребно бити из раније обавештен о понечем из црногорске историје, о народним песмама црногорским, о топографији радње самога спева, о унутрашњем животу нашега песника? Хоћете ли моћи разумети јединство и хармонију спева, његову концепцију и композицију. чак карактере у њему, ако

унапред немате потребних малих и разнородних обавештења? Појаву сестре Батрићеве не можете у целини схватити ако не знате чак и то из ког су краја личности у њој. Силуету сердара Радоње нећете ни опазити ако нисте никад чули о породици Радоњића, ни сазнали шта су ови некад били у Црној Гори. А ови ситни подаци о породици Радоњића и постојбини лица или слични, помоћу којих ми долазимо до правог разумевања и тачне оцене великих лепота у карактерима и појавама „Горског Вијенца“, припадају, да се вратимо на Недићеве замерке, оној истој врсти којој и они о Јулију, Јаши и другима. А Недић је такве податке сматрао да „само задовољавају извесну, у осталом врло оправдану радозналост“, али да „никако не доприносе бољем разумевању песме“.[1]

Има, дакле, случајева кад су и ови подаци потребни; кад и проучавање онога што није у делу, помаже; кад је, уопште, исцрпна исто-

[1] Недић ипак допушта (Новији српски писци, стр. 9) да се »много шта у књижевним делима може разумети само тако ако се она доведу у везу с временом у којем су се она јавила, народом у којем су никла, општим културним покретом који их је изазвао, и другим чим о чему се само из историје књижевности може дознати; само тако могу се она покадшто потпуно разумети, и, по оној речи да се што се боље разуме лакше и прашта, и праведно оценити«.

риска критика са целим својим апаратом испитивања песника, његове средине и момента нужна да се разумеју лепоте књижевних дела. Има, наравно, и дела јасних, простих, приступачних, као што је н.пр. „Дон Кихот“ или поменуте приповетке Лазаревића, која се већ на првом, неприправљеном читању могу разумети, чије се лепоте дају одмах осетити; и таквих је дела много у модерној књижевности, а не мало и у старијој. Али тако исто има дела, као што смо видели да су „Божанствена Комедија“ и „Горски Вијенац“, и као што су још многа друга, за чије је разумевање и вољење потребно да у памети имамо безброј потребних појединости које пажљиво и учено испитивање треба да за нас унапред покупи и групише, да зовемо у помоћ све што је тога ради историска критика свима својим алатима ископала.

Ми смо овим познали разне врсте критика којима се литерарни испитиваоци у туђим књижевностима данас служе, видели смо чему која води и колико помаже. Све те врсте критика, можемо сад рећи, имају да се употребе и при испитивању наше књижевности; све, а не само критика текста и критика укуса, којима смо видели да су се поглавито служили представници филолошког и литерарног правца у нашим студијама.

Само, могу ли се све ове врсте критика

које смо сад изређали употребити и у нашим књижевним студијама, можемо ли и ми нашу књижевност испитивати свима методима и начинима којим се испитују туђе књижевности? Има ли у нас услова за такво испитивање? Има ли, нарочито, услова за историску критику, овакву какву смо је ми оцртали? И има ли их, напослетку, у свима областима наше књижевности, онако као у сличним областима туђих?

У одговор на ово важно питање, најважније од свију на која смо наишли у овом нашем говору о проучавању српске књижевности, можемо најпре рећи да се, што је у осталом познато, неке од поменутих врста критика одиста могу применити и на испитивање наше књижевности, и да су и примењиване шта више. С критиком укуса, на пример, то је случај, као што је врло познато (да оставимо на страну критику текста која не чини део опште литерарне критике), бар у области нове књижевности. С компаративном критиком исти је случај, у области старе (и народне) књижевности, и средње (дубровачке), и нове. Па и биографска критика, и друге, употребљаване су у нас каткада, и ако врло мало и једва приметно, а не увек ни вешто, при испитивању наше нове књижевности на пример. А после, зашто да се поменуте критике не могу применити на нашу

књижевност? Зашто не баш и пуна историска критика, кад се она иначе примењује, и то с великим успехом, на све књижевности, мале као и велике? И зашто не и на све области наше књижевности ако се на све сличне области туђих књижевности примењује? Шта смета нашој књижевности те не може бити испитивана као и њене дру́ге? Има ли доиста нешто што би јој сметало, и шта је то? Да није стање наше науке још на тако ниском ступњу да се ови фини и компликовани послови којима се историска критика бави не могу радити у нас? Да није оскудица потребног материала узрок томе? И стоје ли, на крај крајева, збиља ствари у нас (као што, у осталом, изгледа да стоје) тако да се стара наша књижевност мора изучавати у главном са стране језика, дубровачка само у колико се хвата шта је овај или онај писац узео од талијанских, нова само библиографски, и најновија на начин обичних и често површних књижевних критика какве смо, неке по злу, запамтили из наше дневне књижевне продукције?

Не стоје тако, и не дај боже да тако стоје; бар данас стоје боље, ако су пре и стојале тако некако. Данас, после скорашњих открића извесних нових путова за наше литерарно испитивање, као и иначе услед јачег развоја опште науке о књижевности, историска критика има

више услова да се у нашим студијама негује, као што и критика укуса добија у њима већега маха и веће важности. Поменуте критике дају се данас и у нашој књижевности применити скоро тако исто и у истој мери као и у туђим књижевностима. Ми ћемо сад, тога ради, узети три главне области наше књижевности, стару (и народну), средњу (дубровачку) и нову, и за сваку од њих испитати колико критика укуса и критика историска имају у њима услова и смисла; наравно, то ћемо, ради краткоће времена, учинити само у главним цртама, без већих развијања и објашњавања, којих нас је у осталом жао лишити се.

У старој нашој књижевности, као и уопште у свима средњевековним књижевностима, критика укуса има најмање примене. Она у њој има мање примене него у другој којој области наше књижевности, н.пр. у новој. Проблеми укуса које стара књижевност пружа, елементарни су у главном. Није потребно имати врло фини укус ни употребити јаку књижевну анализу да се старе наше биографије или средњевековни романи и приповетке по лепоти тачно оцене, да се опази колико је Доментианов „Живот св. Саве“ сувопаран или роман о Александру Великом легендаран. Ипак, критика укуса није искључена из студија о нашој старој књижевности, као што није искључена из студија

ни о једној области ни једне књижевности на свету. Свако књижевно дело подлежи критици укуса; наше старе биографије и наши стари романи тако исто.

Ни историска критика нема толико домашаја у нашој старој колико у другим нашим књижевностима; то је, у осталом, исти случај са туђим старим књижевностима. Биографска критика, на пример, не може се на стару књижевност применити како бисмо желели, и како се може често у новој. Одиста, како ћемо објашњавати дела наше средњевековне књижевности биографијом њихових писаца кад за већину тих писаца никаквих биографских података немамо, кад за многе једва име можемо да утврдимо, кад за толике чак ни име не знамо? Ипак, могла би се биографска критика негде и у старој књижевности употребити, код неких писаца само, код св. Саве на пример, и то само донекле. Наравно, временом ћемо доћи до потпунијих биографских података и о другим писцима (ти подаци неће бити обилати, али нису много обилатији ни у туђим средњевековним књижевностима); и у колико будемо више до њих долазили, у толико ћемо више отварати могућности биографској критици, која се, у осталом, не може овде никад раширити у свој својој потребности и занимљивости. Она друга врста историске критике, која ради

објашњења књижевних дела испитује средину у којој су постала, и која би у неколико могла заменити критику биографску, такође нема за сада у нас довољно маха. У туђим књижевностима има га она више. И код нас, кад се дубље позна наш Средњи Век и његов живот, не толико политички колико домаћи; кад историја и све њене помоћне дисциплине проспу више светлости на људе и обичаје тадашње, толико да можемо јасно видети како је живео властелин, калуђер, писац у то доба; кад уопште добијемо слику интимнога Средњега Века у нас, имаће ова критика доста маха. Ми смо, додуше, од тога врло далеко, али већ има знакова по којима се види да се и у нас временом може таква слика добити, да се може и наш Средњи Век кад тад интимније познати. Пре неколико година, да један пример наведем, Г. К. Јиречек је објавио два податка[1], ситна додуше али необична и сасвим друкчија од оних осталих што историци нашег Средњег Века иначе налазе и објављују, и која живо сликају, и ако у најсићушнијој мери, извесне странице стварног средњевековног живота. Први податак је ово: за време деспота Ђурђа, 1435 године, била је, као и ранијих година, у Старој Србији, у При-

[1] C. Jireček, Reiterspiele im mittelalterlichen Serbien (Archiv f. slav. Phil. 1892, XIV, 74); C. Jireček, Stanjanin (Archiv, XIV, 75).

штини, или управо на једном пољу ван ове вароши, једна аристократска светковина, на којој су се наша властела и други јунаци забављали витешким играма, јахали на коњу поред једног коца на којем је била рукавица, и у лету дохитали је копљем. Други је податак ово: 1405 године, пет дубровачких трговаца враћају се с трговачком робом из Приштине, пролазе кроз „косовске шуме“ идући на панађур у Вучитрн, задрже се у тој вароши, конакују у једног крчмара, „стањанина“ како се то онда говорило, и ту буду нападнути од некаква пијана Турчина, а после и покрадени. Ти су подаци ситни, али како јасно и рељефно сликају стварни а интимни живот наше земље у Средњем Веку! Како одједаред видимо витешке игре наше средњевековне властеле, као и незгоде и опасности на које су наилазили трговци по нашој земљи! Слика је жива, као из романа извађена, а уз то позитивна, тачна, несумњива. Кад бисмо таквих слика имали доста, кад би се сличних живописних података о стварном животу тога доба довољно нашло и прикупило, како бисмо тада јасан поглед имали на цео Средњи Век наш! Још кад би се такви подаци односили на живот у Светој Гори, на кретање и односе по нашим манастирима, на прилике у нашим дворовима; кад би, наиме, они представили, исто тако живописно и стварно, и књижевне ста-

леже наше старе државе, њихове забаве и незгоде, навике, лектиру чак, побожност и друго! А историци уверавају да то није немогућно, да се неке врсте тих жељених података могу наћи. Кад се пак оне нађу, онда ће се тачније определити и сигурније ухватити и средина која је окруживала књижевни живот наше средњевековне државе, и онда ће ова врста критике која ту средину испитује, имати вишега маха и ширега домашаја. Али ако ове две врсте критика, она која се бави пишчевом личношћу и она која се бави његовом средином, немају за сада довољно места у проучавању наше старе књижевности, има га она трећа, која се бави моментом. Као што се могло видети већ по примерима о Доментиану и Теодосију које смо раније наводили, моменат који наша стара дела бележе у нашој књижевности може се испитивати ван сваке сумње; и, код наших старих биографија на пример, испитивано је, и у многом и утврђено, у колико је која од њих од друге боља, и колико је у једној из претходних позајмљивано. Наравно, посао овај није свршен. Пре свега, за саме биографије има у овом погледу можда још да се ради, а после, има то исто да се чини и за друга дела, н.пр. за приповетке и романе, животе светаца и др., која се уопште дају још у многом погледу испитивати. Моменат који књижевна дела

нашега Средњега Века бележе у туђим књижевностима, такође је проучаван, и следствено може се и даље проучавати; компаративна критика је ту, давно с успехом почета, и с пуно наде на даље успехе, са још више наде него пре. Компаративна критика, доиста, може данас више услуга учинити испитивању наше старе књижевности, јер су данас многе средњевековне књижевности с којима треба наша упоредо да се проучава, много више испитане него што су пре биле. Управо, тек сад, тек од пре десет двадесет година, наука о њима развија се тако да се ми њеним резултатима можемо како треба користити. Пре свега, за поменуто последње време, та је наука необично коракнула; и пуно је питања о средњевековним књижевностима за то време кренуто или решено, пуно средњевековних романа и других списа издано и проучено, пуно њихових међусобних веза и појединачних карактеристика похватано и утврђено. Пошто су та питања општа за све средњевековне књижевности, дакле и за нашу; пошто многи туђи романи и други списи фигуришу и у нашој књижевности, то су сви резултати до којих су туђе књижевне студије дошле, у исто доба тековине и за наше студије, тековине којима су се ове досада само у малој мери користиле. А после, не само што је наука о средњевековним књижевностима данас дошла

до много богатијих резултата него пре, а којима се тек сад можемо користити, него се она и вулгаризовала, учинила приступачном, дошла до стања да се њеним резултатима могу лако користити и слависти који иначе не могу имати стручне спреме романиста, германиста, индианиста и др. Тек су у потоње и најпотоње време израђене ручне а стручне, и уопште прве историје неких важних средњевековних књижевности: н.пр. историја књижевности византиске израђена је први пут 1891, боље рећи 1897, или историја латинске средњевековне књижевности тек 1901 године.[1] А ми се, у испитивању наше књижевности, тек таквим историјама можемо лако и обилато послужити; нама требају баш такве синтетичне и прегледне књиге а не појединачне, непотпуне и до неразумљивости стручне монографије нама туђих наука. Наука о средњевековним књижевностима, дакле, баш је данас у стању да нам велике услуге учини; материал који она пружа добро је дошао компаративној критици у нашој старој књижевности. У овој књижевности, дакле, компаративна критика има данас врло много услова; друге критике имају услова мало или нимало.

[1] K. Krumbacher, Geschichte der byzant. Litt., I изд. 1891, II изд. 1897; G. Gröber, Übersicht über die lateinische Litteratur von der Mitte des 6. Jahrh bis 1350 (G. Gröber, Grundriss der roman. Phil. II Bd, I. Abt. 1901).

Тај је случај у главном исти и у туђим средњевековним књижевностима; и ту компаративна критика има више услова и потребе него остале. — Што се тиче народне књижевности, коју такође можемо донекле рачунати у средњевековну књижевност пошто многе народне приповетке па и песме имају свој постанак у Средњем Веку, за њу важи у главном ово исто што рекосмо за стару: критика компаративна, наиме, може њој највише послужити; додајмо само да критика укуса овде има више примене него у старој.

У средњој (дубровачкој) књижевности, да сад на њу пређемо, критика укуса има више места него у старој. Пре свега, проблеми укуса нису у њој елементарни, као у старој, него развијени, онако од прилике као и у свакој пуној књижевности. Ту има поезије, и то, као што је познато, од сваке врсте; има поезије љубавне, религиозне, сатиричке, какве хоћете; има драме, има специално комедије; има уопште скоро свих родова књижевности, и критика укуса има у њој маха да се развије у доста пуној мери, да крене скоро сва питања која креће у пуним и развијеним туђим књижевностима. А после, дубровачка књижевност је са гледишта критике укуса врло мало и површно досад оцењивана, као што је и уопште слабо и делимично проучавана. Рад на њој своди се у

главном на издавање писаца и хватање веза с талијанском књижевношћу: „естетичких оцена“ било је у њој врло мало. Критика текста и критика компаративна највећу су улогу у том раду имале: критика укуса, малу и потчињену. Ни критичари, у осталом, нису били увек кадри да је с могућом тачношћу и потпуношћу изведу: најпре су то били стари Дубровчани са својим старинским мерилом и похвалним тоном, а после модерни филолози са својим невисоким појмом и о критици укуса и о самој дубровачкој књижевности. Критика укуса, дакле, има довољно услова и нарочито потребе у студијама о дубровачкој књижевности.

А историска критика? А разне врсте њене, све врсте? Биографска, на пример?

Да смо пре шест седам година поставили то питање, имали бисмо, врло категорички, негативан одговор; данас, имамо тако исто категорички одговор, али позитиван. До пре неког времена одиста, та критика није имала услова, јер није имала ни подлоге, основа, онога што је главно да она настане и развије се; наиме, биографски материал о дубровачким песницима био је врло слаб и оскудан, и сводио се на оно што су неколико дубровачких фратара који су живели на сто и двеста година после песникâ чије биографије састављаху, покупили о овима по записима на рукописима њихових

дела, по узгредним белешкама њихових савременика, генеалошким таблицама дубровачких породица и сличним изворима. Али су пре кратког времена пронађени нови извори за дубровачку биографију, и ти нови извори дају могућности биографској критици да се развије у дубровачким књижевним студијама; они су нађени у Дубровнику. Дубровник је град архивâ, град старих хартија и рукописа, град у којем има више зборника докумената него људи, ако се тако може рећи. Нема ваљада таквога на свету међу малим градовима, а нема много ни великих који су тако богати архивима. Све што тражите од архивског материала можете (тако да кажемо) тамо наћи; све, и чак што се односи на нашу стару државу и на ствари које с њом имају везе. Књижевни споменици наших народних песама, на пример, и то главни и најпунији, тамо су се нашли, не код нас који смо по несрећи изгубили много и много наше старе књижевне радње. И она два драгоцена податка (драгоцена бар у једном погледу) која мало пре поменусмо и која се тичу наше старе државе, тамо су нађена. Како онда да се у том истом Дубровнику не би могли наћи и подаци о самим Дубровчанима који нас у књижевности интересују, и то подаци пунији и важнији од оних које су нам домољубиви фратри пре век два покупили и сачували! Не само да би се могли

наћи, него су се и нашли. Г. К. Јиречек их је први нашао и открио важност њихову за књижевне студије о Дубровнику.[1] У неким од многобројних архива дубровачких, у који испитивачи а нарочито испитивачи литерарне историје нису много или нису никако завиривали (судски архив и архив републике),[2] Г. Јиречек је нашао лепо очуване и уредно вођене зборнике ваљада свију тестамената дубровачких од последњих столећа Средњега Века па на овамо, књиге свих парница истога времена које су биле вођене на суду дубровачком, свеске усмених и писмених трговачких уговора, именике дубровачке властеле с назначењем њихових служаба у републици, регистре о њиховим женидбама или казнама, свежње различних аката и писама о њиховим мисијама или државним и другим пословима, итд.; и видео да сви ти рукописни зборници и књиге, који су у осталом из саме епохе кад и догађаји о којима се у њима говори, и који су према томе потпуно аутентични, садржавају обилан и разноврстан биографски материал о дубровачким писцима. Ствар је, у осталом, била природна да се тај материал у Дубровнику нађе. Ду-

[1] C. Jireček, Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (Archiv f sl. Ph. XIX); C. Jireček, Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte (Archiv, XXI).

[2] Данас су та два архива уједно састављена.

бровачки писци били су махом властела или иначе угледни људи, и у канцеларији републике с којом су они имали много веза, морало је бити много трагова о њима; они су били и трговци (кад нису били фратри), и у канцеларији судској где су н.пр. уговоре склапали, морало је толико исто записа и бележака о њима бити; напослетку, и као приватни људи, они су, због тестамената, поделе имања, парница и др., морали имати веза са судом и другим државним установама; и сад, кад су се сви акти који су по разним канцеларијама републике за неколико последњих векова писани, очували, и то добро, скоро потпуно, и чак у кожом повезаним књигама, онда је природно да ми у тим књигама данас имамо драгоцен материјал за биографију дубровачких писаца. У њима ми можемо за те писце наћи све податке који се односе на њихове породичне и родбинске везе, имање њихово и њихових сродника (чак и пријатеља), стање трговине у појединим годинама, место где су стално пребивали, путовања која су по трговачким пословима и дипломатским мисијама и иначе чинили, службе које су у републици имали, тужбе које су они против других или други против њих подизали, изгреде које су правили, туче њихове, мачевања, пијанке, весеља, ситне домаће околности, незгоде с њиховим слугама, сељацима, обвезни-

цима њиховим које било врсте, итд. Ви ћете можда рећи: „шта се може из таквих података извадити што би могло објаснити личност песникову и његова дела?“ Како „шта“? Ви из тога можете извадити скоро све што вам је за ваше циљеве потребно. По породичним везама ви познате песникове родитеље, њихов карактер и утицај овога на песника; по изгредима, његово васпитање и темпераменат; по наслеђима и другом, његово богаство или сиротињу; по домаћим околностима, начин и прилике његова живота; по начину вођења трговине, његов морал, поштење, однос према повериоцима; по овоме и ономе, н.пр. по неким клаузулама тестамената или исказима на суду, чак и његову библиотеку, лектиру, школовање, књижевно занимање, итд., а то је све оно што, на најсигурнији начин, карактерише личност песникову и следствено објашњава његова дела. Па мислите ли да су биографије туђих старијих песника, које ми данас читамо и дивимо се богаству карактеристичних црта у њима, састављене увек из података друге врсте, а не ове, из кореспонденције и новина на пример а не из судских аката и пословних инвентара? Кореспонденције и новине извори су за биографије само нових писаца; код старијих, подаци су често пута у главном овакви као и ови за наше дубровачке, само, наравно, до

краја експлоатисани и објашњени, и логично груписани. Не морамо, за доказ тога, узети као пример Шекспира за чију је, у осталом оскудну биографију добар, а свакако и најпоузданији материал извађен из његова тестамента и сличних аката, али на Молиеровој биографији можемо доста добро познати важност података ове врсте коју смо сад видели. Да видите шта су Молиерови биографи извукли из таквих података! Они су н.пр. нашли инвентар ствари које су остале по смрти Молиерова оца у његовој кући; поредили тај инвентар, који изгледа „као инвентар по смрти Харпагона, али Харпагона којем је у ствари украден ковчежић“, са мемоаром који Харпагон саставља позајмљујући петнаест хиљада динара Клеанту, и нашли сличност између њих, између реалног документа из Молиерове куће и познатог пасажа из његове комедије; нашли по истом трагу и друге сличности између стања Молиеровог родитељског дома и стања које се приказује у његовом „Тврдици“, и констатовали да се односи у овој комедији у главном и у суштини слажу с личним односима великога писца; пренели даље исту ствар и на друге комедије његове и извели велики закључак да је Молиеров отац „више или мање инспирисао све типове очева које је Молиер створио“, и да је „песник у својим делима подлегао јаком

утицају средине у којој је одрастао".[1] Ето шта су све они извукли из тог прозаичног и простог документа који је за њих постао „велике цене" и који, како они кажу, „обилује обавештењима о карактеру човека" који их се тиче! По другом, опет, документу исте врсте, они су нашли не мање важне ствари. У инвентару, наиме, који је састављен одмах по смрти Молиеровој, нашли су, међу женским костимима, „једно одело Циганке из *Женидбе на силу*", које је Молиерова жена, позната глумица Арманда Бежар, правила за ту своју улогу; по томе, као и по неким другим а у главном сличним подацима, могли су саставити листу њених улога; по њеним улогама, даље, и по врсти њеног глумачког талента, одређивали су њен карактер, а по карактеру, напослетку, утицај њен на Молиера, његово цртање женских типова у комедијама, нарочито класичне Целимене којој изгледа да је Арманда послужила као модел.[2] Наравно, за Молиерову биографију има извора и ван инвентара и сличних докумената, али су, као што смо видели, и ови били један од главних извора, и баш су се из њих изводиле ствари од битног интереса за разумевање песника и његових дела. Исто тако

[1] G. Larroumet, La comédie de Molière: l'auteur et le milieu, Paris, 1893, стр. 46, 47, и даље до 55.

[2] G. Larroumet, наведено дело, стр. 133–136.

и ми имамо да, за дубровачке песнике, изведемо из материала који нам данас судски и други архиви пружају, све што нам је потребно за разумевање њихових личности и дела. Биографска критика, дакле, могућна је и у дубровачкој књижевности као и у туђим истога времена, и од ње се могу очекивати временом важни резултати и велики успеси. Наравно, стање дубровачких студија је у овом погледу још такво да тек треба прибирати материал на који је Г. Јиречек указао и који је он први почео скупљати.

Критика која испитује средину пишчеву могућна је исто тако као и биографска. У истим архивима у којима рекосмо да се налазе ови многобројни и разноврсни подаци о животу дубровачких песника, налазе се (као што је јасно према досад казаном) и подаци, такви исти, о свима другим становницима дубровачким, дакле о свему што се на њихов живот и прилике односи. Ту можете наћи пуно материала о дубровачком животу уопште; о забавама, маскарадама, свечаностима, о случајевима при светковини св. Влаха; о свадбама и пировима, ноћном животу и „сценама љубави и мржње“ које су се тад одигравале, тучама и изгредима; о школама и ђацима, библиотекама јавним и приватним, књижарама и штампарама; о животу на селу и у виноградима, о хајдуцима,

Турцима, странцима уопште итд. А цео тај материал, наравно кад се (као и онај за биографску критику) прикупи, може несумњиво дати, за сваки век и период посебице, пуну и јасну слику средине у којој су дубровачки песници живели.

Да је критика која испитује моменат такође могућна, јасно је само по себи и по напред реченом; то важи како за ону која испитује моменат домаћи, тако и за ону која се односи на туђи моменат. Ова последња, компаративна, одавна се, као што је познато, практикује у дубровачкој књижевности.

Што се нове књижевности тиче и могућности разних врста критике у њеном проучавању, није потребно да много говоримо. Критика укуса ако се ту неће употребити, неће нигде; и потреба јој је велика, у осталом, јер је потреба оценити дела (каквих у нас има) која скоро никад нису у ствари ни оцењивана, или обновити и кориговати оцене које су пре двадесет тридесет година дате а још важе, а то тим пре што су многе, као што смо већ нешто и видели кад смо говорили о филолошком правцу у нас, дате једнострано, искључиво, нетачно и без разумевања ствари. Критика историска тако исто је овде употребљива у свој својој пуноћи и важности: мемоари, памфлети, полемике, новине, кореспонденције су ту да даду

маха биографској критици и „критици средине“; велике и разрађене туђе књижевности су ту да врло снажно помогну компаративној критици; итд.

У свему узевши, разне врсте критика којима се литерарни испитиваоци страних књижевности служе данас при свом испитивању, могу се и на нашу књижевност применити, на све три главне области њене, скоро у истој мери у којој и у страним књижевностима.

Наравно да се оне као што треба примене и из њих добри резултати изведу (*ако* се увек до добрих резултата дође), треба доста времена, и нарочито доста рада, трудног, мучног и напорног рада. Шта ћете? Није више критика што је била, нити се историска критика може данас тако лако изводити као некада критика укуса. За тим се може зажалити, али се пред тим мора и глава погнути. И сам Сент-Бев који је толико допринео да се развије историска критика, да се отежа и компликује онај лепи и пријатни начин испитивања књижевних дела за који је критика укуса некада једино знала; и сам тај Сент-Бев, који је, напослетку, „сам своме јаду крив“, једанпут је, после једне топле одбране и похвале нове критике, а у једном дивном пасажу, који ћу овде у целини навести и ако сам се и досад у овом

говору чешће служио речима и примерима овог мени најмилијег књижевног критичара,[1] зажалио за оним красним временом кад је критика била само задовољство и уживање а не посао и терет.

»Камо оно време, каже он, кад се књига читала а није се тога ради толико премишљало ни водило толико обзира, па ма читалац и сâм био писац и човек од заната; кад вас је читање полако хватало и освајало, као што у позоришту комад који се игра хвата и занима гледаоца који угодно седи у својој наслоњачи; кад су се Стари и Модерни читали лежећки, на постељи, као што је Хорације радио у јулским припекама, или полеђушке на дивану као Греј, па се мислило да је то веће уживање него оно у рају или на Олимпу; време кад се човек шетао по хладу читајући, као онај угледни Холандез који је говорио да на земљи не зна за веће задовољство у педесетој години него што је шетати се полако по лепом пољу, с књигом у руци, затварајући је покаткад, и без страсти, без жеље, сав се предати размишљању поводом прочитанога; време кад је човек, као онај *Читалац* Месониеров, сам у својој соби, недељом по подне, крај отворена прозора око којега се обавила

[1] В. нарочито есеје његове о Вилмену и Кузену (Causeries du Lundi, I), о Данту (наведено дело, XI), о Тену (Nouveaux Lundis, VIII), и Е. Дешанелу и његовој „природној критици“ (наведено дело, IX; одавде је цитат), који су, у осталом, сви за препоруку онима што желе да се упуте у општа питања о критици.

лоза орлових ноката, читао једну једину и драгу књигу? Камо то срећно време? И како је од тога различно ово кад човек има да је једнако на опрезу при читању, кад мора да пази на сваком кораку, да се испитује и контролише непрестано, да се пита је ли текст добар, да случајно нема погрешних преиначења у њему, да ли писац у којем ужива није то узео однекуд, да ли је верно преносио стварност или измишљао, да ли је оригиналан и како, да ли је остао веран својој природи, својој раси..., и да поставља тисућу других питања којима са̂м себи квари задовољство и рађа сумње, и која вас натерују да чешете и трљате чело, да се пењете до своје библиотеке, да се пужате до највиших полица, да вадите све своје књиге, да их отварате, прелиставате, тражите по њима, да постанете вредан посленик, прост радник једном речју, у место да будете само фини и деликатни човек од укуса који се храни само духом и суштином ствари, и куша од њих само толико колико му је потребно да се наслади и да ужива у њима! О епикурејство укуса, које си за навек пропало бојим се, или бар од сада забрањено сваком критичару, последња религијо чак и оних који сем тебе нису имали друге, последња части и последња врлино Хамилтона̂ и Петронија̂, како те ја разумем, како жалим за тобом, чак и кад се борим против тебе, чак и кад те се одричем!«

И додајте још да се Сент-Бев који је овако јадиковао, бавио само новом књижевношћу а не и средњевековном, а колико тек ова, са својим проучавањем не књига него рукописа,

задаје муке и труда! Додајте, напослетку, да то што је Сент-Бев говорио, важи за проучавање француске књижевности која је сва уређена, у којој је све важније издато, и то у лепим и укусним колекцијама, и све што треба израђено, у згодном облику, и стоји вам при руци: а шта ћемо тек да кажемо ми који проучавамо нашу књижевност, где су дела којима се служимо махом рђави антикварски примерци и, врло често, стари и прљави рукописи, с којих ми први имамо да скидамо прашину, и колику прашину; где те књиге и рукописе колико пута имамо да тражимо далеко од наших властитих библиотека, потуцајући се по манастирима, од нашега дома па до далекога мора, до Свете Горе и Дубровника; где, напослетку, кад нам треба да средимо и разрадимо наш с муком покупљени и једва спечаљени материал, често немамо за толика ситна питања која нас муче и толика обавештења која нам узгред требају, ни најелементарније библиографије да нас упути, ни најмање ручне књиге да нам уштеди труда и времена!...

Како то све изгледа, и нарочито како изгледа кад се на проучавање наше књижевности примене сви ови методи о којима смо досад говорили, видећемо, боже здравља, идућих часова.

„С. К. Гласник", 1 мај-16 јун, 1904.

МАРИН ДРЖИЋ И МОЛИЕР.

Не мислим повлачити никакву академску паралелу између Марина Држића и Молиера. Што мислим покушати, много је простија и конкретнија ствар. Опазивши јаче сличности у предмету, мотивима и тексту Држићевих комедија са комедијама Молиеровим, хоћу (кад то досада никоме није пало на памет да учини) на те сличности да укажем, сматрајући да то није без интереса.

Три су комедије Држићеве у којима има сличности с неким Молиеровим, и то су: „Скуп" (сличност са „Тврдицом"), једна комедија без наслова,[1] а којој можда не би било рђаво дати, по имену главне јунакиње, наслов „Манде" (сличност са „Ђорђем Данденом" и „Љубоморним Барбуљеом"), и „Аркулин" (сличност са „Женидбом на силу"). О тим трима комедијама говорићемо у следеће три главе.

[1] То је пета комедија у Djelima M. Držića (Stari pisci, VII, 157—188).

I.

Предмет Молиерова „Тврдице“, као што је познато, сачињавају ова два главна мотива. Један је како је тврдица Харпагон закопао у својој башти један ковчежић са десет тисућа талира у злату; како он тај ковчежић једнако чува и страхује за њ; како му га доцније ипак украду, и то га украде Лафлеш, слуга његова сина Клеанта, итд.: знате већ како се развија тај мотив, који је један од првих и главних у комаду. Други је како Харпагон, само да не би морао давати мираза уз кћер, удаје своју Елизу за Анселма, човека стара и богата а који не тражи мираза; како при томе неће нимало да се осврће на то што Елизу воли млади и ваљани Валер и што Елиза њега тако исто воли; како ипак, доцније, пошто Анселм сам одустане од женидбе, мора да допусти да се љубавници узму, итд.: и тај мотив знате, и све појаве које он изазива у комаду, кроз који се стално провлачи.

Оба та мотива, онај о сакривеном благу као и онај о удаји тврдичине кћери, налазе се и у предмету Држићева „Скупа“, који је, као што је познато, такође један комад о тврдици. Скуп, тврдица Држићева комада, има такође неко благо, „тезоро“ како га дубровачки песник назива, које у једном суду, у „мунчјели“ како се у комаду каже, држи сакривено; и њему,

као и Харпагону, украду то благо, и то га украде опет један слуга. Мунуо. После, Скуп, као и Харпагон, хоће да уда кћер за богата старца, даје Андриану за Златикума, и ако Андриану воли млади Камило, и она њега; то му као ни Харпагону сличан покушај, не испада за руком, и Златикум сам одустаје од женидбе.

Као што се види, оба ова главна мотива француског комада налазе се и у нашем;[1] наравно, у оба комада мотиви имају своје варијације, али је суштина једна иста. И баш зато што је у оба комада суштина иста, ми можемо помишљати да се сличности између њих не могу ограничити само на ово што смо досада показали. Са мотива, сличности би имале прећи и на текст, и на појаве. Кад два драмска песника један исти тип цртају; кад још за тај цртеж исту фабулу узму, природно је да, сем сличности типа и фабуле, буде још и сличности у самој дикцији, у појединим епизодима, појавама итд. Природно је, дакле, да и Држић и Молиер исте сличности у овим својим комадима имају.

[1] Као што је познато, »Скуп« није довршен, те, према томе, не можемо поредити и крај овога комада са »Тврдицом«, нити знати да ли и Мунуо предаје украдено благо свом господару као што то чини Лафлеш, ни да ли Камило, после, тим благом уцењује Скупа да му дâ Андриану, као што то чини Клеант Харпагону ради Мариане, итд.

Они их и имају одиста, и ми ћемо их одмах показати; узећемо чин по чин „Скупа“ и бележити све, ма како ситне мотиве у њему који су слични с Молиеровим.

У првом чину, на пример, ово су ти слични мотиви. Како Лафлеш (I чин, 3 појава) каже за Харпагона, карактеришући његово тврдичење и злоћу: „држим, богами, да је ђаво ушао у њега“, тако и Варива, стара слушкиња Скупова, каже за овога (I чин, 1 појава): „ђавао је а није лакомац.“ Како у истој појави (I, 3) Харпагон грди Лафлеша, тера га из куће, мисли да је овај сазнао за сакривени ковчежић, и поред осталога каже му: „какав си, ти би још раструбио да ја имам сакривених новаца“, и кад га овај одмах ухвати за реч: „ви имате сакривених новаца?“, осекне се: „не кажем то, лупежу један,... ја те само питам да ли би ти из обешењаклука раструбио да их имам“, тако чини и Скуп са Варивом (I, 2). И он њу грди: „магарицо, што ишчекујеш на вратијех? да ја изидем, је ли? да разврићеш што је по кући?“ а кад му она одговори, презриво, као човеку који нема ништа по кући што треба чувати: „тезоро да т' нађем, велику тугу!“, он се одмах уплаши: „тезоро? ах, тезоро! откуд ти умијеш дотле?“ Како даље у истој појави (I, 3), Лафлеш, кад му Харпагон пребаци да је дошао да га покраде, каже овоме: „како, ђавола, могу

да вас покрадем; зар сте ви човек који се може покрасти?“, тако донекле и Варива, на слично пребацивање Скупово, одговара свом господару (I, 2): „да ти хоћу украсти, не бих ти имала шта украсти.“ Како Харпагон, кад после поменута разговора отера Лафлеша и остане сам, размишља (I, 4): „одиста, није мала мука држати код себе велику своту новаца; у целој кући не можеш наћи сигурно место, итд“, тако и Скуп, кад отера Вариву, сам размишља и јада се (I, 2): „ја не знам што ћу;... не имат злато, зло, имат га на ови начин, зло и горе; откле ово тезоро нађох, мени се мир изгуби...; открит га не смијем, тајат га је мука паклена, итд.“

Истих сличности има и у другом чину. Како Клеант, кад се Харпагон пред њим тужи на тешка времена и оскудицу, каже овоме (I, 5): „бар ви, оче, немате, разлога да се тужите, зна се да ви имате доста новаца“, и тиме га наљути, тако од прилике (има овде измене личности која говори) каже и Златикум Скупу (II, 2), кад се овај пред њим прави рђав и убог: „такав какав си, вели он Скупу, мени си драг и мени си богат“, и доцније: „веле[1] ми ваљаш“, што све није пријатно Скупу, који по томе суди да му је Златикум дознао за благо. Како

[1] Много.

се у „Тврдици“ говори о Анселму и хвале његове добре особине, тако се у „Скупу“ говори о Златикуму. Харпагон, препоручујући Елизи да пође за Анселма, овако описује овог старог младожењу (I, 6): „то је човек зрео, мудар и честит, који нема више од педесет година, а за кога се зна да је врло богат;“ и доцније, кад се, љут на Елизу која неће овог просиоца, обраћа Валеру и њему хвали Анселма, он за Анселма каже (I, 7) да је „човек и богат и честит“, да је то „племић отмен, миран, срећен, паметан и који врло добро стоји.“ Тако од прилике и Златикум сам себе описује Скупу, кад му се нуди за зета и кад га пита (II, 2): „би ли ју (Андриану) удао за вриједна човјека, да је сита и одјевена, да не има инвидије[1] од друге?“ Сем овога, и она велика и врло позната појава „sans dot“ у Молиера, има свој одговарајући моменат у Држића. Као год што Харпагон (I, 7) пред Елизом и Валером једнако понавља ове две речи: „без прћије“, као похвалу Анселма, који проси Елизу не тражећи новаца, тако (само не тако рељефно) и Скуп и Златикум понављају за мало те речи (II, 2): узет ју (Андриану) ћу без прћије“, каже Златикум; „без прћије? пита Скуп, ох, то се може без прћије“; „без прћије“ додаје Златикум и тиме

[1] Завист.

завршава овај мали разговор. И они тако исто познати епизоди из Молиера кад Харпагон, на крају поменуте појаве (I, 7), чује псето да лаје и побоји се да није лопов ушао у башту, па прекине разговор с Валером и Елизом, казујући им: „останите ту, сад ћу ја доћи“, а он оде у башту да види шта је, и после (I, 9) се врати уздахнувши: „хвала Богу, није ништа“; или кад доцније (II, 4) тако исто прекине разговор с Фрозином: „причекајте мало, ето мене одмах“, обиђе опет башту и своје благо, па се врати (II, 6), миран што је „све добро“ — и ти епизоди налазе се у Држића. Скуп (II, 2) разговара са Златикумом и, таман да углави свадбу, кад чује неки звек у кући: „ах, Боже, узвикне он, l' è fata,[1] руинан[2] сам!“ а Златикум: „што ти интравења[3]?“; „чу ли дје њешто звокну?“ запита преплашени Скуп, остави Златикума сама на улици, а он улети у кућу да види шта је, па се из ње брзо врати, грдећи Вариву.

Сличности таквих има и у трећем чину. Она појава (II, 6) кад Фрозина, хвалећи Мариану Харпагону, који би се овом хтео оженити, комично износи како она, и ако нема мираза, ипак има толико лепих особина да јој ове више

[1] Свршено је.
[2] Пропао.
[3] Шта ти би, шта ти се деси?

вреде него ма какав мираз, одговара у неколико оној појави у Држића (III, 8) кад Златикум сам резонује о миразу и лепим особинама удавача. Појаве се, додуше, разликују и у тону (у Молиера је оно резоновање шаљиво а у Држића озбиљно) али је основна идеја иста; Златикум, као год и Фрозина, узноси врлину над богаством, казујући: „то људска корис проси и дјевојкам убозијем да је прћија доброта, која доброта у дјевојци веће ваља нег велика прћија.“

У четвртом чину има сличности по оној познатој, у Молиера лепо рађеној појави: „у помоћ!“ Као што Харпагон (IV, 7), кад га покраду, долети из баште на позорницу, виче: „у помоћ! у помоћ! лопови! убице!“, јури тамо амо за уображеним лоповима и као разговара с њима, тако и Скуп (IV, 2), кад њега покраду, дотрчи из цркве, и као манит се дере: „ајме! асашини[1] у цркви! из цркве! ухити, држи, сакрилеђо![2] ах, на тӣ начин! моје! мoју ствар!... ајме! руинан сам човјек! ухити, држи! смију се!“ итд.

Али то све није ништа. Све сличности које смо набројали, ситне су, некарактеристичне, незанимљиве: сад тек долази једна велика, права, тек после ова прва четири чина. У петом чину,

[1] Убице.

[2] Светотатство; оскврњење храма.

наиме, сличност је у оној великој појави, у оном по Молиеру познатом qui pro quo између тврдице и љубавника његове кћери, кад овај говори о својој љубавници, а онај мисли да овај говори о украденом ковчежићу. Ту ћемо појаву, због њене важности за тему којом се бавимо, навести више него досадашње, изнети веће делове њене из оба комада.

У Молиера, та појава (V, 3) тече овако. Харпагон, коме су налагали да је Валер украо ковчежић, чим види Валера, стане га грдити:

Харпагон.

Оди овамо, оди да признаш најцрње дело, најужаснији атентат који се икад на свету догодио.

Валер.

Шта желите, господине?

А кад се Харпагон још више разгоропади: „шта! издајице, ти се и не стидиш свога злочина!“, и преплаши Валера тако да овај помисли да се сазнало за његову тајну веридбу с Елизом, онда Валер призна своју веридбу, али у таквим изразима да Харпагон једнако мисли да овај признаје крађу ковчежића:

Валер.

Господине, кад су вам открили све, нећу ни ја да увијам, ни да поричем оно што јесте. — Ја сам мислио да вам то сâм кажем, али сам чекао згодну прилику за то; а сад, кад смо већ довде дошли, преклињем

вас да се не љутите, и да саслушате што ћу да вам кажем.

Харпагон.

А шта можеш да ми кажеш, лопове један погани!

Валер.

Ах, господине, ја нисам заслужио таква имена. Истина је да сам вам нанео увреду, али, на крај крајева, то се даје опростити. — Кад ме будете саслушали, видећете да зло није тако велико како се вама чини. — У свему овоме, нема ничега што не бих могао исправити.

Харпагон.

То и ја хоћу да ти учиниш. Врати ми што си украо.

После, кад Харпагон пита Валера шта га је навело да „то дело“ учини, овај и даље одговара двосмислено:

Валер.

Навео ме је онај бог који оправдава све што треба учинити, а то је: љубав.

Харпагон.

Љубав?

Валер.

Јест, љубав.

Харпагон.

Лепа љубав, лепа љубав, богами! љубав према мојим златницима!

Валер.

Не, господине, нисам се ја за вашим благом полакомио, није ме оно заслепило; и ја вас уверавам да не тражим ништа од свега вашега имања, само ако ми оставите ово што сад имам.

Харпагон.

А не, тако ми свију врагова, то ти не дам. Ама погледај ти овога безобразника како он још хоће да задржи што је украо?

Валер.

Зар баш морате рећи да сам »украо«?

Харпагон.

Како да не кажем да си украо, кад је то благо једно?

Валер.

Благо јесте, не поричем, и то најдрагоценије ван сумње од свију која имате, али га ви нећете изгубити ако га у мене оставите. Ја вам га иштем на коленима, то благо тако пуно дражи; и ако вам је стало до добра, најбоље је да ми га поклоните.

Харпагон.

То никако. Шта говориш којешта?

Валер.

Ми смо једно другом дали веру, и учинили заклетву да се никад не растајемо.

Харпагон.

Заклетва је дивна, а вера још боља!

Валер.

Јест, ми смо се заверили да останемо заједно на свагда.

Харпагон.

Кад бих ја био луд да то допустим!

Валер.

Само нас смрт може раставити. —

Харпагон.

Знам ја како ћу уредити ствар. Ја ћу тебе на суд, безобразниче...

Валер.

Можете чинити што хоћете...

И тако даље. Ствар се наставља у све интересантнијем разговору, једнако пуном двосмислица, које све комичнији ефекат чине, док, напослетку, Валер не помене и кћер Харпагонову, како му је „она дала веру и примила његову.“ Харпагон, који тек сад не разуме ништа, помисли да овај није „полудео од страха од суда“, па запита:

Харпагон.

...Шта мешаш ти моју кћер у овај посао?

Валер.

Кажем вам да сам имао невидовне муке да склоним њену чедност на оно што је моја љубав тражила.

Харпагон.

Чију чедност?

Валер.

Чедност ваше кћери, и она се тек јуче одлучила да обећа да ће поћи за мене, и да то потпише.

Харпагон.

Шта! моја кћи потписала да ће поћи за тебе?

Валер.

Јест, господине, као што сам ја потписао да ћу њу узети.

Харпагон.

Ох, Боже, друга несрећа! — Зло врх зла! очајање врх очајања!..

Иста та појава, наравно с вариацијама које се дају разумети, налази се и у Држића, и

Скуп има са Камилом у главном исти такав разговор као Харпагон с Валером. Камило (V, 1) почиње разговор, и сам се одмах јавља као кривац, наравно као кривац који му је уграбио кћер а не онај који му је украо благо, како Скуп разуме.

Камило.

Добар дан, господару.

Скуп.

Ах! тко је? једа што знаш, Камило?

Камило.

Знам, ма сам ја твој први. Што Бог хоће, онако има бит; и крив ти сам, и могу се исправит.

Скуп.

Да то си ти био први? Камило, туђа ствар! У туђе тко тиче, ти знаш што га чека. Не имаше то мени учинит.

Камило.

Тко се не би приварио у онаку ствар?

Скуп.

Ах, тако смести и мене и моју кућу!

Камило.

Младост је у онаке ствари не лакома, ма лупеж, ма харамија. За онаке би се ствари човјек дао исјећ.

Скуп.

Зло чињење нема нигда скузу.[1] У онаке ствари не има се ријет[2]: »млад сам.« Оно је сакрилеђо, оно је отар божји, црква, ах!

[1] Извињење.
[2] Рећи.

Камило.

Ствар драга заслијепи човјека, а младу човјеку не море дража ствар бит од онаке. — Што Бог и срећа човјеку дарује, не би ваљало да му људи узимљу. — Ствар је ова узета, и не може се учинит да није узета.

Скуп.

И ја видим да је узета, али је зло узета.

Камило.

Добро ће бит узета, ако ти устједбудеш.

Скуп.

Што би ктио, Камило? Да речем на дјетинску: »узми, буди ти«?[1] Пара ти[2] ово ствар мала? Знаш ер[3] се за ово људи кољу?

Камило.

Знам, ер се је за оваку ствар у старо бријеме и Троја узела. Париж не уграби ли Елену?

Скуп.

Коју Елену? који Париж? Тезор ми врати! —

Камило.

Што сам ја узео, не могу ти вратит;[4] и што сам узео, нијесам силом узео. Андриана, твоја кћи, била је контента[5] од тога.

Скуп.

Андриана! моја кћи! с тобом је била да ти моје узмеш? —

[1] Нека ти буде.

[2] Чини ти се.

[3] Да.

[4] Ваља знати да је Камило с Андрианом отишао даље него Валер с Елизом: док су се ови само верили, оно двоје су се и венчали.

[5] Задовољна.

Камило.

...Ја сам њој дао вјеру, а она мени.

Скуп.

Вјеру сте дали један другому за асасинат[1] моју час...! -- Моје ми тезоро врати.

Камило.

Оваке се ствари не могу вратит.

Скуп.

Нећ вратит тезоро моје, лупежу? — Ја ћу на правду![2]

Камило.

И ја ћу на правду!

И на том се растану, да се после опет врате и наставе разговор. Скуп доведе сад и Златикума на разговор, и пред њим настави бедити Камила за крађу. Овај се правда (V, 3):

Камило.

Господару, у ерору[3] си. Кћи ти тезоро ни ја нијесмо ни једно узели...

Скуп.

Порицаш се, сада у бах ударាш[4]...

Камило.

Ја велим ер је твоја кћи... мени вјеру дала, и ја ју сам секрето[5] вјенчао; моја је жена.

Скуп.

Ајме, други асашинамент, друга руина моја! Једна

[1] Убити, упропастити.

[2] На суд.

[3] У заблуди.

[4] Поричеш, повлачиш се.

[5] Тајно.

без друге не море доћ! Зло врх зла!... Ти ми врати моје тезоро...

Камило.

Које тезоро?... У мене ни једнога твога тезора није, а твоја кћи моја је жена или хоћ или нећ, и прћију ти не просим.

Ето то су сличности у којима су се наш и француски песник састали при драматисању истих мотива.

Откуда те сличности, и ове у главним мотивима предмета, и оне у самој обради мотива, и оне крупне, и ове детаљне?

Ствар је проста. И један и други, као што је познато и одавна познато, узимали су из истог извора, из Плаута који је много пре обојице написао своју комедију о тврдици „Аулуларију“.

Одиста, у овој Плаутовој комедији налазе се оба главна мотива која смо у Молиеру и Држићу познали. Плаутов Еуклион, као год Молиеров Харпагон и Држићев Скуп, има такође неко прикривено благо које му такође украду; и има кћер Федру коју даје за стара Мегадора који је тражи без мираза, а не за млада Ликонида који је воли. У Плаутовој комедији налазе се и сва места која смо из Молиера и Држића навели, та су места каткад више, каткад мање слична; сличнија су, у осталом, са онима у Држића него онима у

Молиера, јер је Држић уопште много више остао при склопу и начину Плаутове комедије, и верније се држао свога узора, него Молиер, који је главну основу латинскога писца у многоме самостално раширио, развио, усавршио и обогатио многим новим и лепим моментима. Стафила, стара слушкиња Еуклионова, каже за њега (I, 2): „не знам какав је враг (бес) ушао у њега", што одговара сличном помињању ђавола од стране Лафлеша и Вариве кад говоре о својим господарима. Еуклион је псује и бије (I, 1) на исти начин и из истог узрока како Харпагон и Скуп псују или бију своје слуге и слушкиње. Оно што Лафлеш и Варива говоре својим господарима како их нико не може или нема рашта покрасти, проистиче донекле из Стафилиних речи (I, 2) како Еуклион по целу ноћ не спава, него чува своје благо и „као какав шантави обућар седи код куће од јутра до мрака." Што Харпагон и Скуп кукају како им је мучно благо које морају крити, и Еуклион (I, 1) тако исто говори о злату „које ствара толике муке и беде" кад га човек крије. Што Клеант и Златикум наљуте или поплаше своје тврдице, говорећи им о њиховоме богаству, то исто чини и Мегадор с Еуклионом кад му каже (II, 2): „ти имаш довољно да можеш лепо живети." Похвале о Анселму и Златикуму као младожењама које се у Молиерову и Држићеву

комаду чују, проистичу из Плаутових похвала о Мегадору, које овај скоро са̑м о себи истиче, питајући Еуклиона (II, 2) шта мисли о његову поштењу, владању, годинама. И она појава „без прћије“, тако лепа у Молиера, налази се такође у Плаута (II, 2), и тако исто неразвијена као и у Држића. Као што, даље, Харпагон и Скуп прекидају разговоре с Валером, Фрозином и Златикумом, и отрче да обиђу своје сакривено благо, тако и Еуклион (II, 2) прекида, и из истог разлога, разговор с Мегадором: „сад ћу ја, каже, имам нешто да видим у кући.“ Као што, после Златикум, у свом монологу, цени више доброту него мираз девојачки (то је смисао и оне Фрозинине комичне тираде), тако и Мегадор, опет у монологу (III, 5), чини и казује исто што и његов дубровачки парњак. Појава „у помоћ“ такође се налази у Плаута, и то онако развијена каква је у Молиера а не онако малена као у Држића; и Еуклион се, кад му украду новац, раздере на позорници (IV, 7): „пропадох! умрех! погибох!...“ Напослетку, и онај qui pro quo између Харпагона и Валера, или Скупа и Камила, који смо ми на дуго изложили, налази се такође у Плаута, између Еуклиона и Ликонида (IV, 8), и тако исто дуг као и они горњи.

Шта смо ми целим овим поређењем Држића с Молиером, и обојице с Плаутом, добили?

То што смо видели да и у нашег Држића има каткад истих појава и момената којих и у Молиера. Ствар је свакако интересантна да Марин Држић који је живео читав век пре Молиера, има у својим комедијама исте ствари које и велики француски писац. Ствар је и лепа, и то чини част нашој књижевности, кад се у њој нађе оно исто што се толико поштује у делима француских класика, и кад је још то у њу дошло независно од ових последњих.

II.

У „Ђорђу Данден“, који је једна крепка комедија Молиерова, као и у „Љубоморном Барбуљеу“, који је слаба лакрдијица из првих година његова рада, има једна ситуација која чини управо цео комад, и један и други, и која се састоји у овоме.

Ђорђе Данден који (а тако и Барбуље) има младу и лепу жену Анжелику (и у другом комаду она се тако исто зове) која воли неког младог племића Клитандра (Валера, у другом комаду), опази једне ноћи да је она отишла на састанак са својим љубавником (на „скитање“, у другом комаду). Како јој је он одавна пребацивао њену неверност коју је она једнако одрицала, он, да би јој то овом приликом потпуно доказао, сиђе из своје собе, затвори врата изнутра да она не може ући, и стане на

прозор своје собе да чека кад се она врати. Анжелика се врати, хоће да уђе, види врата затворена, виче слугу Колена да јој отвори, и сад настаје ова појава (таква је, само много простија и невештија, и у „Љубоморном Барбуљеу“), велика и врло лепа, коју ћемо ми, са цитатима и препричавањем, што можемо краће изложити (III чин, 8 појава):

Анжелика.

Колене, Колене, Колене!

Ђорђе.

Колене, Колене! Тако! сад сам вас ухватио, госпођо моја супруго... Мени је врло драго што вас видим на пољу у ово доба.

Анжелика.

Ех, па шта је с тим што сам мало изишла на свеж ноћни ваздух?

Ђорђе.

Јест, јест, сад је таман време да се излази на свеж ваздух...

Ђорђе сад, који је, да би изобличење Анжеликино било што потпуније, послао и по родитеље њене да и они виде њено неверство, јер ни њих није могао досад да увери (у „Љубоморном Барбуљеу“, он не шаље по ове), ужива сад:

Ђорђе.

...Али што највише волим то је што ћу се сад бар осветити, и што ће ваш отац и ваша мати једанпут

увидети да су моје тужбе сасвим оправдане, а да је ваше понашање сасвим рђаво. Ја сам их звао, и они ће сад доћи.

Анжелика (на само).

Ох, Боже!

И сад, Анжелика, која види да ту не помажу ни грдње, ни набацивања кривице на мужа, ни обична пребацивања да је он пијанац, ни уопште икаква лаж, у својој великој муци призна свој грех, и моли, куми, преклиње Ђорђа да јој опрости, и пусти је унутра, а Ђорђе неће (све је исто овако и у „Љубоморном Барбуљеу“):

Анжелика.

Учините ми ту милост.

Ђорђе.

Не. Ја сам неумољив.

Анжелика.

Покажите се племенити.

Ђорђе.

Нећу.

Анжелика.

Милост!

Ђорђе.

Не дам.

Анжелика.

Преклињем вас свим срцем.

А кад Ђорђе одиста остане неумољив како се сам назива, она (тако и у „Љубоморном Барбуљеу“) почиње да прети:

Анжелика.

Е лепо, ако ме доведете до очајања, ја вам унапред кажем да је једна жена коју дотле доведу кадра да учини све, и да ћу ја урадити нешто због чега ћете се ви после кајати.

Ђорђе.

А шта ћете то урадити, молим вас?

Анжелика.

Ја сам се у свом срцу одлучила на крајње мере; погледајте овај нож: њиме ћу се на месту убити.

Ђорђе.

О, о, у добар час!

Анжелика.

Неће вам то бити у тако добар час како ви мислите. Сви знају за нашу свађу и за вечита кињења која ми наносите. Кад ме нађу мртву, неће бити никога који неће помислити да сте ме ви убили, а моји родитељи нису људи што ће ову смрт оставити некажњену, и они ће вам израдити највећу казну коју може донети судска истрага и њихов дубоки бол. Ето тако ћу се ја вама осветити...

Ђорђе.

Слуга понизан! Нико се више не убија сам; та је мода одавна прошла.

Анжелика.

...Ја вам се заклињем да ћу вам сад с места показати шта може учинити онај кога доведу до очајања.

Ђорђе.

Којешта! којешта! много ћете ме поплашити!

Анжелика.

Добро! Кад је тако, пазите сад да ли нећу задовољити и себе и вас, и да ли се ја шалим. (Претвара се да се убија). Ах! свршено је! Нека би Бог дао

да моја смрт роди освету какву желим, и да онога који је томе узрок, постигне праведна казна за суровост коју је према мени показао!

После овога, ситуација се, наравно, мења, на штету Ђорђеву (тако, у другом комаду, на штету Барбуљеа). Наивни Ђорђе који се збиља побојао да му се жена није убила, јер је, како он то лепо каже, „она тако пакосна да се може убити само зато да би њега обесили“, сиђе са свећом из куће, да види шта је било с њом; наравно, остави за собом врата отворена. Анжелика, која је са својом слушкињом Клодином (и ова је на позорници за ц ло време прошле и идуће појаве) стала одмах уз врата, уђе у кућу чим је Ђорђе изишао, и закључа врата за собом. Тренутак доцније, Ђорђе се врати, види врата закључана, и сад настаје нова, оној сасвим супротна појава (III, 11):

Ђорђе.

А гле! врата су затворена. Еј, ој-хој, отворите брзо!

Анжелика (на прозору).

Шта! Ти си! одакле долазиш, лоло једна! Зар се сад долази кући, у зору, је ли? Да ли тако раде честити мужеви?

Клодина (такође на прозору).

Је ли то лепо бекријати по целу ноћ, а целу ноћ оставити код куће сироту младу жену?

Ђорђе.

Шта! зар ви још...!

Анжелика.

Хајд, хајд, лупежу, ја сам сита тог твог живота, и хоћу да кажем све, и то одмах, оцу и матери.

Ђорђе.

Боже! ви још смете...!

Овим, у главном, свршава поменута ситуација. Парница између мужа и жене додуше се и даље наставља, али то је сад пред родитељима (тако је и у „Љубоморном Барбуљеу“). Господин и госпођа Сотанвил, отац и мати Анжеликини, дођу; Анжелика наставља започету игру против мужа, каже за њ да је пијанац и да су му „вино и љубомора помутили памет“; Клодина се још енергичније изражава: „он је, каже, толико пио да му се не може прићи“ (и у „Љубоморном Барбуљеу“ нападне жена мужа тако исто за пијанство, и још горе, називајући га: „бекријом“, „испичутуром“ итд); господин и госпођа Сотанвил, услед тога, чак забрањују Ђорђу да им приђе кад тако „базди на вино“ и кад је „кужна даха“, и, на крај крајева, натерају Ђорђа да моли жену за опроштење (Барбуљеа такође терају на то, али он неће).

То је та ситуација у „Ђорђу Дандену“ и „Љубоморном Барбуљеу“, која је, у оба комада, најглавнија од свију, и којој све остале појаве у овим комадима, нарочито у првом, непрекидно теже.

Та иста ситуација налази се и у Држићевој комедији „Манде“, и ако она, у овој комедији са доста сложеном интригом, нема овако претежну важност као у комадима Молиеровим.

Као год Данден и Барбуље, тако и Трипче Држићев, Трипче де Утолче како га у комаду зову, један од оних карикатурних типова какве је Држић увек правио од Которана, којима се у осталом у својим комедијама стално подсмевао, има такође лепу и младу жену, Манду, која му је тако исто неверна као и оне две Анжелике, и која га је, шта више (жене у Држића нису тако складне као у Молиера), „учинила од човјека јељенком с рогами“. Једанпут, ваљада о карневалу, кад је једна дубровачка дилетантска позоришна дружина, састављена махом од властеоских синова, дошла у Котор (радња се у Котору и дешава), Манде, која се тужи да код свога пијаног и болесног мужа не проводи лепо своје дане (или, како би, према њеном прецизнијем говору, ваљало можда рећи: своје ноћи) изашла је, као и обично, ноћу из куће, забавила се са једним дубровачким властелином, и, при повратку, нашла врата од куће затворена. Настаје сад појава иста коју смо познали у Молиера. Манде, на улици, пред затвореним вратима, зове слушкињу Кату а Трипче се појављује на прозору (III, 2):

Манде.

Ката, Ката!

Трипче.

Тко Кату зове?...

Манде.

Трипче, чему си затворил кућу? Ди је Ката?

Трипче.

Ах, Манда, ти си ли? На солацу[1] си била. Драго ми је ер умијеш добра бремена узет изван свијех осталијех добријех жена.

Манде.

Трипче! Што су те ријечи? Али мниш да сам на ком злу била?

Трипче.

...Ти си веће госпођа од куће и сама од себе. Ходи на солац, куд ти од воље доходи...

Манде.

Брижна, што су те ријечи? али си јоште пјан? Мним да си пјан њешто снио.

Трипче.

Ја сам пјан, ја сам махнит. Пођ ишти другу кућу.

Манде.

Камо ћу ит, срамото моја? Вазда ме си ти срамотил.

Трипче.

Знаћеш, кучко једна, рибаодо,[2] зла жено, којијем путом греш, и ке[3] игре играш, нека ти дођу браћа по ке сам послао.

Манде.

Трипче, што је то? што су те ствари? заклинам

[1] Забава.
[2] Неваљала жена.
[3] Које.

те живим Богом, отвори ми кућу, не срамоти ме, ер се сад заклах, тер ће рит[1] да ме с' ти заклал, тер ти ће главу усић.

Трипче.

Закољи се, удави се, објеси се. Нећ ти веће у моју кућу...

Манде.

Јаохи мени! Да ти Бог прости! Ја веће идох тер се заклах. Моја душа да ти добром плати ову срамоту на̑ оному свијету.

У Држића је ствар невештија изведена. Једна од тих невештина је и то што се ова појава овде прекида да уступи места другима које с њом немају никакве везе, па се тек доцније, после неколико других појава, и чак у даљем чину наставља. Манде, која се не убија на позорници, пошла је некуда да се закоље, а Трипче је пусти да оде, поручив јој само: „кољи се, зла жено, а одавна се си заклала тијем путом ходећи“, и остане мирно код куће. Чак доцније, и не због тога да види шта му је од жене, него због неких својих приватних послова, он изиђе из куће, а Манде, још доцније, уђе унутра, нашавши врата случајно отворена. Враћа се Трипче, проба да отвори, и куца, а Манде (IV, 3):

Манде.

Тко куца долу? Тко је оно на вратијех?

[1] Рећи.

Трипче.

Тко је уљезао у кућу? Тко је гори у мојој кући?

Манде.

Како »тко је гори у кући« ! Трипче, помамил се си. Што су те ријечи?

Трипче.

...На двор[1] ми... зла жено, ер те с кућом сажегох.

Манде.

...Трипче, ја видим још ти дура[2] синоћне вино које си у зал час за тебе попил...

Трипче.

Ах, бестије мене, лудјака мене !...

Манде.

...Послала сам по својту, ја веће не могу овега живота трпит.

Трипче.

...Поћићу овако да свему свијету кажем... твоје добро чињење...

На том се и растану. Својта Мандина по коју су послали и која одговара родитељима у Молиеру, не долази сад него тек доцније, и ради другог неког посла о чем ћемо доцније говорити; и ситуација о којој смо досад говорили, свршава на овај начин.

Као што се види, ситуација у „Манди“ иста је која и у „Ђорђу Дандену“ и „Љубоморном Барбуљеу“.

[1] На поље.
[2] Траје.

Откуд то? Јамачно, само отуд што су, као и код „Скупа“ и „Тврдице“, Држић и Молиер и овде из једног заједничког извора узимали грађу за своја дела. Молиеровим поменутим комедијама нашла је француска критика извор у Бокачу, у једној новели „Декамерона“ (VII дан, 4 новела);[1] Држићевој комедији такође ту мора бити извор. Ево га укратко.

„Био је, прича Бокачо, некада у Арецу један богат човек који се звао Тофано“, и „имао је за жену једну врло лепу госпођу чије име беше мона Гита“. Она му је, прича се даље, била неверна, тако исто као и оне две Анжелике и Манде, и тако исто ишла ноћу своме љубавнику док је он пијан (јер се и Тофано опија) код куће спавао. Једне ноћи кад је она, као и обично, изишла из куће, „Тофано се дигне, сиђе до врата, закључа их изнутра, и стане на прозор“ да је чека кад се врати. Она се врати, види врата затворена, „нађе се у великој муци, и покуша да их силом отвори.“ „Жено, каже јој на то Тофано, залуду се мучиш, јер не можеш ући унутра; иди се врати камо си и била, и знај да нећеш у кућу ући све док ти ја, ради овога, у присуству твоје својте и суседа, не одам ону почаст која ти припада“. Онда она стане молити „да јој за љубав божју

[1] В. увод »Ђорђу Данденуе у великом издању »Молиерових Дела« (Les grands écrivains de la France, VI, 481).

буде добар отворити, јер она не долази одакле он мисли“ него је, каже, ишла у неке своје суседе. Али „молбе не помагаху ни мало“, и мона Гита „удари у претњу“, и рече: „ако ми не отвориш, ја ћу те учинити најнесрећнијим човеком на свету.“ На то јој Тофано одговори: „а што ми то можеш учинити?“ А жена, „којој је љубав својим саветима већ изоштрила ум“, одговори: „пре но што бих претрпела срамоту коју хоћеш неправо да ми нанесеш, ја ћу се бацити у овај бунар, што је ту близу; и, кад ме сутрадан нађу мртву, неће бити никога који ће мислити да ме је ко други а не ти, у пијанству, унутра бацио; и онда ћеш ти или бежати одавде..., или ће ти главу одсећи као моме убици, јер то и јеси.“ Па онда настави: „ево ја више не могу да издржим твоја кињења; Бог нека ти опрости!“ И онда оде ка бунару, узе „један велики камен који поред бунара стајаше“, и баци га унутра викнувши „опрости ми, Боже!“ Тофано, чувши како камен пљесну по води, излети из куће да помогне жени, а она, „сакривена одмах при уласку у кућу“, уђе унутра, „закључа се, стане на прозор“ и, променивши тон, раздере се одозго: „тако ми крста божјег, нећеш ући ноћас, пијанчино древна; ја не могу трпети више такав твој живот, него морам целом свету показати који си ти, и у које доба ноћи долазиш кући.“

Тофано тако исто стане њу ружити; у то дођу суседи; сцена се настави пред њима, сви буду на страни мона Гите; најзад, дође и својта њена, истуче Тофана, одведе мона Гиту својој кући, и Тофано, после дугих мука и обећања да неће више бити љубоморан, једва успе да се помири са женом, и да је кући врати.

Јасно је после овога да је Држићевој комедији као год и Молиеровој одиста извор у овој Бокачовој новели. Само, морамо одмах додати, можда Држић тај мотив није узео непосредно из Бокача него, рецимо, из које талијанске комедије тога времена у којој би тај мотив већ био обрађен. Има одиста једна таква комедија; то је „Rodiana“, коју је, најдоцније 1540, дакле неколико година пре првих радова Држићевих, написао Андрија Калмо, песник и глумац млетачки, и у тој комедији се износи „један заљубљени старац којега његова жена превари исто онако како је преварен Бокачов Тофано и Молиеров Ђорђе Данден.[1]“ Држић је, дакле, врло вероватно радио своју драму по овој талијанској.

На страну то, ми смо, као што се види, терајући курјака истерали лисицу, ако се тако натрашке и у добром смислу може навести позната пословица. Пошли смо да за Држића

[1] W. Creizenach, Geschichte des neueren Dramas, II, 1, 1901, стр. 349.

тражимо само сличности с Молиером; нисмо се ни надали да ћемо по истом трагу наћи и изворе. Тиме смо наишли на нов пут за изучавање његових извора. Досада су извори Држићевих дела тражени само поређењем са делима латинским и талијанским, и то онима која су пре његових постала: ево сад где до истог циља долазимо поређењем с делима других књижевности и која су тек после Држића писана.

Сем ове, има у „Ђорђу Дандену“ (али не више у „Љубоморном Барбуљеу“, или бар не сасвим тако) још једна сличност с Држићевом „Мандом“, која се у овоме састоји.

Ђорђе Данден, који једнако, кроз цео комад, вреба прилику да ухвати своју жену у неверству, нашао је, поред оне о којој смо досад говорили, још једну такву прилику. Он зна да у његовој кући његова жена има љубавни састанак са својим љубавником, и хоће да је ухвати на делу. У то му у згодан час долазе Анжеликини родитељи, и он хоће пред њима женино неверство да покаже. Он их, дакле, ослови (II, 9):

Ђорђе.

Ви ми нисте хтели мало пре веровати, и ваша кћи однела је победу нада мном,[1] али ја сад имам у ру-

[1] Мисли се не на догађај о затварању врата који смо мало пре испричали, него на други један ранији

кама оно што ће вам показати шта она са мном ради, и, хвала Богу, моја је част тако очевидно-осрамоћена да се у то више не може сумњати.

Г. Сотанвил.

Шта! зете, зар ви још на то мислите?

Ђорђе.

Мислим, још; и никад досад нисам имао толико повода да на то мислим.

Госпођа Сотанвил.

Зар хоћете још да нам тиме пуните главу?

Ђорђе.

Хоћу, госпођо, моја је глава још пунија због тога.

Г. Сотанвил.

Зар вам није доста што сте досада били несносни?

Ђорђе.

Не, него ми је доста што сам досада био мамлаз.

Госпођа Сотанвил.

Зар се нећете једанпут отрести тих ваших лудости?

Ђорђе.

Нећу, госпођо, него хоћу да се једанпут отресем једне жене која ме срамоти.

И кад им, даље, Ђорђе каже у чем је ствар, они за мало промене тон:

Госпођа Сотанвил.

Ако је тако, ми ћемо бити уз вас а против ње.

Г. Сотанвил.

Јест, част наше породице преча нам је од свега

(I чин), када је Ђорђе ухватио прве везе између своје жене и Клитандра, и кад се ствар опет окренула на његову штету. И ту (4 појава) има сличан разговор између Ђорђа и Анжеликиних родитеља.

на свету, и, ако ви говорите истину, ми ћемо се одрећи наше кћери и предати је вашем гневу.[1]

Ђорђе.

Хајдете само за мном.

Госпођа Сотанвил.

Пазите да се не преварите.

Г. Сотанвил.

Немојте да буде као мало пре.

Ђорђе.

Молим вас, сад ћете видети.

И сад, баш у тренутку кад је Ђорђе био најсигурнији да му се жена неће из клопке извући, жена се извуче из ње. Како и на који начин, не тиче нас се; главно је да она пред родитељима докаже своју невиност, и да они поверују њој и кажу пред Ђорђем како је она невина, а Ђорђе остане да и даље кука како никад не може убедити свет, и ако сушту истину говори (II, 11 и 13):

[1] У I чину, 4 појави где смо мало час рекли да је сличан разговор између Ђорђа и Г. и госпође Сотанвил, родитељи Анжеликини још горе него овде прете да ће јој се осветити само ако буде истина што Ђорђе говори:

Госпођа Сотанвил.

Тако ми Бога, ја ћу је удавити својим властитим рукама ако је и за длаку одступила од поштења своје матере.

Г. Сотанвил.

А ја ћу јој пројурити овај мач кроз срце, и њој и њеном љубавнику, ако је само скривила пред својом чашћу.

Г. Сотанвил.

Зете мој, како ли сте ви тек срећни!... Ви сте мало пре имали оправдана повода да се узнемирујете, али су се сад све ваше слутње разбиле како се само могло пожелети.

Госпођа Сотанвил.

Одиста, зете наш, и ви сте сад јамачно најсрећнији човек. —

Ђорђе (сам).

Ја не говорим ништа више... Само се дивим својој несрећи и оној препреденој умешности оне животиње моје жене која све удеси да она има право увек а ја никад. Је ли могућно да ћу ја увек с њом наседати, да ће се све ствари против мене окретати...?

И тако даље. Ђорђе још тако кука, као што ће и доцније, при другим, за њега тако исто несрећним приликама, тако исто кукати, док, напослетку, сасвим на крају комада, на крају свих својих несрећа и понижења, не замоли жену, свечано и на коленима: „госпођо, ја вас молим да ми опростите...“, и не изусти, оставши сам, ону своју последњу, горку реч: „кад човек, као ја, узме злу жену, најбоље што може учинити, то је да се стрмоглавце баци у волу“.

У Држића, Трипче тако исто нађе прилику, сем оне коју смо раније испричали, да ухвати жену у неверству. Слично Ђорђу, и Трипче дозна да љубавник његове жене има у његовој кући састанак с његовом женом, и одмах отрчи жениној својти (четворо мушких, можда браће)

да их позове за сведоке. Они дођу, и сад се међ њима води овакав разговор (V, 1):

Својта.

Трипче, не можемо вјеровати да би Манде то учинила.

Трипче.

Ако не вјерујете ријечми, вјероваћете очима којијем ћете гледат ње портаменте.[1]

И сад својта наставља како не верује, ударајући нарочито гласом на Трипчетово пијанство:

Својта.

...Твоје пиће веле је, па ти је до зле учинило. Добро знамо, кад вино улијеш у твоју гулу[2], у твој трбух, уљезе ђенерацион[3] врагова у тебе: дјед и прадјед, отац и син, и вражја мати.

Трипче.

Адонка,[4] моји стари и почтовани, и моја братицо, ако је Трипчета кадгоди винце прицобило тер је у винцу штогоди лукаво говорио, то т' веће Трипчету, ни trijезну, није истина вјерована: све што Трипче веће говори, све је пјано, све је гринтаво.[5]

Својта.

Трипче, кога често пјана воде, и кад је тријезан, мне да пјан говори. Пјанац је како и жена, ка, кад једну воту[6] час изгуби, веће ју нигда не стече...

[1] Понашање.
[2] Грло.
[3] Нараштај, поворка.
[4] Дакле.
[5] Краставо; рђаво.
[6] Једанпут.

Трипче.

У славу дјеве мајке, сад се ће видјет јесам ли пјан.

Сад својта прети шта ће чинити с Мандом ако то буде истина:

Својта.

Ово т' обећавамо: ако је нађемо у чем је си обадио,[1] тако јо(н)[2] ћемо лијепо главу усіећ да веће није жива, и да не гледамо прид очима срамоту од наше куће; губаву ћемо козу изврћ из стада да се остало стадо не разгуба.

И сад и овде долази превара, друкчија у осталом од оне у „Ђорђу Дандену"; Манде испадне невина, као и Анжелика, и још више, (и ако је у ствари толико исто крива, и још више), и ситуација се промени на штету Трипчетову, као и у Молиера на штету Ђорђеву, и својта каже Ђорђу:

Својта.

Трипче, ово ли је Манде?

као што, мало доцније, окренувши се другима, и при поласку, дода:

Својта.

...Тко пјану и махниту вјерује, пјано и махнито чини и говори. Није он пјан, ни махнит, ма смо ми бестије... ер на његове ріјечи ови ерор[3] учинисмо.

[1] Обедио.

[2] Јој.

[3] Заблуда, грешка.

А Трипче, кад се на овај начин опет осети преварен, сам себи говори: „ја сам пјан, ја сам махнит, ја..., враг узео кад сам жив! ја ћу поћ узет лакат конопца тер се ћу објесит, покли моје очи и моје уши лажу“, као што после, сасвим на крају комада, и кад га сви стану уверавати да му је жена „света светица“, не замоли и он, као и Ђорђе, за опроштење, говорећи својој жени: „Манде, ја сам крив, опрости ми, питам ти проштење; кад свак хоће да сам крив, ја сам крив“.

Поред свих разлика које се опажају а које у оваквим случајевима морају ту бити, сличност је између ових појава у Молиера и Држића несумњива.

Откуд ова сличност? Рећиће те: из поменуте новеле Бокачове. Није, јер овога што смо сад испричали тамо нема. Ми смо верно испричали новелу о Тофану, и како се видело, тамо својта не присуствује никаквом вребању женина неверства, него само свађи између Тофана и мона Гите, и уопште је њено учешће тамо врло незнатно, при крају, тек да се сврши новела. Откуда је, дакле, ова сличност?

Француска критика, тражећи откуда је Молиер узео овај мотив као и неке друге, нашла је[1] да је он то учинио опет по Бокачу, по

[1] Наведени увод, 488, 489.

другој новели његова „Декамерона" (VII дан, 8 новела), у којој се, поред многих других различних ствари, и ова ствар налази. Пођимо и ми за француском критиком, којом смо се и досад у овом чланку користили, везујући наша испитивања за њена, наш чамац за њену лађу; и погледајмо да ли не можемо у овој другој новели наћи објашњења сличности која нас занима.

Аригучо Берлингери зове се преварени муж у овој новели. Како њега вара његова жена, мона Сисмонда (начин је, у осталом, сасвим друкчији од оног у Молиера и Држића), не спада на нашу ствар, и ми то остављамо на страну. Нас се само тиче како Аригучо, кад опази варања и неверства своје жене, покушава да њу изобличи. Ухвативши жену у клопку, Аригучо потрчи ноћу кући њене својте (три брата и мати), закуца на врата, пробуди их, и исприча им све, завршивши тиме да он своју жену „више никако неће да држи у својој кући". Онда, „браћа женина, којима је врло тешко пало то што су чули, и чему су потпуноце веровали, разјарени против ње, упалише буктиње и пођоше с Аригучијем његовој кући, с намером да се добро наплате сестри за оно што је учинила". Мати њихова, међутим, не вероваше казивању Аригучову, и говораше својим синовима „да се она јако чуди како се то могло

догодити, јер она добро познаје своју кћер, пошто ју је од малена одгајила". Кад се ствар, као и у „Ђорђу Дандену" и „Манди", промени, и кад мона Сисмонда, као и Анжелика и Манде, докаже своју привидну невиност, браћа њена, најпре, окрену се Аригучу и рекну му: „шта си ти мислио, Аригучо? ово није оно што си нам ти говорио". Мона Сисмонда опет стане га обеђивати како „мало коју ноћ да не пијанчи по крчмама", и како је и сада пијан: „гледајте га само добро у лице, говори она својој браћи, он је још и сад полупијан". Мати њена удари у још већу грдњу, стане називати Аригуча не само „несрећним пијанцем" него и „неблагодарним псом", а за њом пођу и браћа Сисмондина те му рекоше „најгоре грдње које су се икад злочесту човеку рекле". А сам Аригучо „остане као ван себе, не знајући ни сам је ли оно што је учинио, било одиста, или је он то снио", и „не рекавши више ни једне речи, остави жену на миру".

Француска критика, говорећи о „Ђорђу Дандену" и овој новели из „Декамерона", не сумња да је Молиер из ове последње своју другу позајмицу учинио: „овде је, *без иоговора*, скица најсрећнијих црта наше комедије",[1] каже она.

[1] Наведени увод, 490. — Додајмо да је иста критика у овој нашла и онај врло важни мотив из »Ђорђа Дандена« о мужу пучанину и жени властелинци, и

И ми морамо, према томе, исто и за нашу комедију рећи. Држић је вероватно, дакле, тај мотив опет из Бокача узео, из ове новеле сад, ако т.ј. није и тај мотив нашао у поменутој Калмовој комедији. Тако ствар јамачно стоји, све је остало много теже претпоставити.

Али, ако с говора о изворима пређемо на говор о сличностима Држића и Молиера, морамо рећи да је ова сличност коју смо сад истакли, врло интересантна. Нису се ту наш и француски писац само у том срели што су обоје једну новелу Бокачову употребили за своје комедије, него што су употребили, сем те једне, и другу, и обоје опет једну исту.

Оставимо за часак Молиера, и како смо видели да је Држић своју „Манду“ радио са „Декамероном“ и талијанским комедијама у руци, погледајмо да он није, сем ових, још који део своје сложене интриге у овој комедији позајмио из Бокача или којег драматичара талијанског.

Поред Трипчета и Манде, има у Држићевој

да је Аригучо, баш као и Ђорђе, један трговац који »хоће да постане властелин узимајући властелинку«. Тога мотива у »Манди« нема, али ваља приметити да ми Држићеву комедију не познајемо целу, и да у облику у којем је до нас дошла, у њој нема целог првог чина ни од другог две појаве и почетак треће. Да ли у том што је изгубљено има помена ма о каквој социјалној разлици између Трипчета и Манде?

комедији још један љубавни пар, по важности и улози само мало мањи од првога, а то је Ђове и њен муж Криса, пуним именом Криса де Домоналибон, учитељ, „мештар од скуле“ како се у комаду каже. Ђове је врло лепа и млада женица, „младица како анђео“, и примерно воли свога мужа, а Криса је један „лудјак“, једна „махнитчина“, досадан један (изгледа, и постарији) „педант“ који једнако латински говори, а заљубљен је, и он као и још неке личности, у Манду, око које се све врти и која је најважнија личност у комедији. Криса је од љубави поманитао, не иде у школу, него, код куће, не једући и не пијући ништа, саставља љубавне песме („све неке версе компоњава“), у вече иде под Мандине прозоре и чека је до поноћи, ноћу опет бунца о њој, итд. Сирота Ђове потужи се на то својој пријатељици Анизули, веселој интриганткињи комада, и ова одмах нађе како ће Криси доскочити и излечити га од његове неприличне љубави, и позива Ђову да то заједно учине, да му спреме клопку. Та клопка, међутим, састоји се у нечем што је (ми смо сад потпунце у Бокачовим водама) мало незгодно испричати. Анизула слаже Крису да га Манде воли колико и он њу, и да га у својој кући, чека на љубавни састанак; затим га уведе у Мандину кућу. Али уводећи га, она му дȁ овај савет (IV, 3): „уљези у ка-

мару,[1] и не отвора фуњестара,[2] ер она неће од срама да ју у образ гледаш“. Тај савет потребан је био због тога што је Анизула увела Ђову а не Манду у ону собу камо је Крису послала. Криса то послуша, и уђе унутра. После кратког времена, љубавнике препадне једна потера и извуче на улицу (то Трипче учини и својта његова, мислећи да ће Манду наћи с Крисом), и сад тек Криса види с ким је био и како је преварен. Ђове га онда нападне, очита му дугу предику („Криса, срамото моја!... Јесам ли ја Манде?....“; итд.); после чега свега се овај поправи и постане веран муж.

У једној Бокачовој новели (III дан, 9 новела), једна жена тако исто доскочи свом неверном мужу као Ђове Криси. Та је жена Ђилета из Нербоне; њој је краљ француски, да би јој се захвалио што га је она излечила од неке тешке болести, подарио за мужа једног племића, Белтрама из Росиљона, и овај је венча, али, како је то учинио против своје воље, он одмах после венчања оде од куће и настани се у Флоренцији, а остави млâду своју да чезне за њим. Сирота Ђилета је поручивала мужу да се врати, али он не хтеде никако, него јој одговори по двојици витеза: „ја ћу се вратити к њој тек онда кад она буде имала на свом

[1] Соба.
[2] Прозори.

прсту овај прстен, а на својој руци дете које буде од мене добила“. Ђилета онда отпутује за њим у Флоренцију, и смисли ово. Чувши да је Белтрам заљубљен преко ушију у једну тамошњу сироту девојку, она оде девојчиној матери, обећа јој добру награду, и замоли је: „кажите графу моме мужу да је ваша кћи готова учинити му свако задовољство... ако јој он пошље прстен који носи на руци“. А после, дода она (и то је најважније за нас у овој новели), „реците му одмах да је ваша кћи одиста спремна да му учини што он хоће, доведите га овамо тајно, и, опет тајно, метните мене поред њега уместо ваше кћери“. Старица пристане на то, Ђилета се на такав тајни начин састане с Белтрамом, добије прстен и остане бређа. Доста је времена прошло после тога, Белтрам се вратио кући где је знао да неће затећи своју жену, а Ђилета је остала у Флоренцији, где роди два сина. „Кад јој се учини да је време поћи“, она оде мужу, понесе прстен на прсту а два детета на руци, падне на колена пред њим и каже му све што је учинила. Белтрам, тронут, одржи реч коју је дао, и „призна Ђилету за своју закониту жену“.

Као што се види, ова новела садржи у главном исту историју о жени што задобије неверног мужа која се налази и у Држића. Ствар је овде, додуше, мало поетичније наме-

штена, и има и других мотива у себи, али ипак и овде Ђилета доскочи Белтраму на исти оригиналан начин као и Ђове Криси. Држић је, дакле, могао и ову историју своје „Манде“ из Бокача узети.

Додајмо да има још једна новела Бокачова којом се Држић могао за исту историју послужити; то је она о Кители Наполитанци и њеном мужу Филипелу Фигинолфу (III дан, 6 новела). Новела ова није тако слична Држићевој радњи као прећашња; ту, наиме, Катела у ствари не хвата мужа у неверству, долазећи на састанак место друге, него само мисли да га је ухватила а у ствари њу превари један њен обожавалац којег је она увек одбијала, али ту ипак има нешто сличности с Држићем које нема у новели о Ђилети. Баш као у Држића, и овде жена, на крају љубавног састанка, очита дугу лекцију своме мужу-љубавнику, и та се лекција Кателина скоро од речи до речи слаже с оном коју Ђове очита Криси. Држић је, дакле, могао и из ове новеле о Кители нешто узети, бар то што се те лекције тиче.

Али је највероватније да Држић ни из једне, ни из друге новеле није ништа *непосредно* узео. Има једна талијанска комедија што ову исту радњу садржи коју смо у Држићу познали; то је „Педант“ од Франческа Бела, чувена и врло популарна комедија 16 века, штампана 1529, пре

Држићева комада дакле. У њој, „Клаудио оставља своју жену ради Ливије, али жена његова пође за његовим траговима и поврати га себи оном истом преваром коју Ђилета из Нербоне употреби у Бокачовој новели“.[1] Вероватно је, дакле, да је Држић из те комедије узео оне мотиве које смо нашли у Бокачовим новелама о Ђилети и Кателн. То је тим вероватније што је, како изгледа, Држић још једну ствар узео из исте комедије, наиме тип педанта који је он у Криси створио, а у овој комедији је тај тип први пут у талијанској књижевности изнесен, и тако добро оцртан да је од тада постао стална фигура талијанског репертоара у времену Препорођаја.

Ми смо у овој глави нашли, поред осталога, да је Држић у својој „Манди“ историју Тринчета и Манде, као и историју Крисе и Ђове, позајмио од талијанских драматичара. У „Манди“ има још једна историја; то је она (III чин, појава 4 и 5), како стари Лоне иде на преварни љубавни састанак слушкињи Кати, а после се покаже да је Ката његова кћи. Како смо почели хватати Држићеве позајмице из талијанске књижевности, додајмо да и ово може бити једна од тих. „На талијанској позорници 16 века била

[1] W. Creizenach, Gesch. des neueren Dramas, II, 1, стр. 262.

је нарочито омиљена ситуација, која је нашем осећању необично мучна, да некакав матори звекан обасипа какву девојку својим љубавним изјавама, а напослетку упозна у њој своју кћер".[1]

III.

У „Женидби на силу" која је један мален комадић од Молиера, важан нарочито зато што је у балету који му следује играо са̂м Луј XIV, стари Зганарел хоће да се жени, верио се већ с младом девојком Дорименом, али, кад је познао да је она велика кокета, одустаје; њен брат, Алкидас, кад то чује, зове га на двобој, а, кад овај неће, бије га батином све док овај опет не пристане на венчање. То је, у главном, садржај ове комедијице од једнога чина, кад се од ње одбију оне занимљиве сцене с доктором аристотеличаром и доктором пироничаром, које су истина најлепше у делу, али које с главном радњом немају много везе.

У „Аркулину", у којем има можда сувише личности и радња, има, као главна и јаче везана радња, ово. Аркулин Аркулиновић, стар, богат, тврдица и хвалисавац, заљуби се у једну Лопуђанку која је у Дубровник дошла, Анчицу. Он њој додијава једнако својим уздасима, песмом, свирком, а неће да је узме за жену него само за „љубовцу", јер је, како изгледа,

[1] W. Creizenach, наведено дело, стр. 284.

она сирота. Њен брат, Вицулин, којем је, као и још некима, Аркулин веома додијао, договори се с овима да га Анчицом некако ожене, да му је „наврзу на кй[1] му драго начин"; то постане још потребније од како је луди Аркулин покушао да на силу отме Анчицу. Они му, дакле, најпре предложе да се лепо ожени Анчицом, али да она њему не донесе мираз него да он њој дâ мираз, „контрадоту" како то Држић каже; што он, наравно, неће ни да чује. Они се онда обрате некаквом мађионичару, „негроманту", који се ту случајно деси, и замоле га да он својом вештином натера Аркулина да пристане на њихов предлог. Негромант то одиста и изведе. Омађија он тако све да сви, и слуге и слушкиње Аркулинове, и „канђилијер" пред којим, као званичним лицем, ваља да се утврди брачни уговор и девојка прстенује, у самом негроманту виде Аркулина, а правога Аркулина, који тада, слаб и немоћан, лежи на улици поред своје куће, нико не познаје. Та мађија траје док се венчање, „спозалицио", не учини. После тога Аркулин се врати у пређашње стање, сви га познају као и пре, и он, намучен и жељан одмора, пристаје и на женидбу и на све друго само да може и даље бити здрав и у својој кући.

Ова комедија Држићева представља, дакле, такође једну „женидбу на силу", јер како Зга-

[1] Који.

нарела тамо натерују батинама, тако Аркулина овде натерују мађијом, и ми који смо у овом чланку узели да хватамо сличности Држића с Молиером, морамо и ову сличност њихову поменути, сличност „Женидбе на силу“ и „Аркулина“.

Откуда је, међутим, та сличност, је ли случајна или зато што су оба писца по истом извору радила, не можемо рећи. Можемо само додати да је један од старијих испитивача Молиерових извора тврдио да је Молиеру „*Арлекин, лажни јунак*“, дао прву идеју његове комедије“. Тај „Арлекин, лажни јунак“, који је по свој прилици једна талијанска лакрдија из 16 или 17 века, састоји се у овом. „Арлекин се хвали како нико не може с њим да се мери у вештини, у храбрости; сродник једне девојке коју је он преварио, удара га батином, а после му предлаже да се, ради освете части, туче с њим на двобоју, или да се одмах ожени његовом сродницом; Арлекин се храбро реши на ово последње.“[1] Да је ово извор Молиеровом комаду данашњи испитивачи не верују, јер, веле поред осталога они, „сиромах Зганарел... не хвали се својом храброшћу ни најмање.“[2] Да ли је пак тај „Арлекин, лажни јунак“

[1] Cailhava, Etudes sur Molière, Paris, 1802. стр. 111, 112.

[2] Увод »Женидби на силу« у поменутом изд. »Молиерових Дела« (Grands écrivains de la France, IV, стр. 9).

могао бити извор Држићу? С Држићевим комадом имао би више сличности у томе што се и наш Зганарел, Аркулин, одиста хвали својом храброшћу и иначе. „Је ли тко, каже он Влаху, своме кмету (I чин, последња појава), да се са мном шкрима,[1] је ли тко да са мном танца?[2] Човјека се не бојим у све динтилеце од свијета“.

Али о томе не могу ништа позитивно рећи, пошто „Арлекина, лажног јунака“ нисам ни видео, и пошто то дело, како изгледа, није ни штампано.[3]

„Наставник“, јануар-април. 1904.

[1] Мачем бори.

[2] Игра.

[3] Кад смо на »Аркулину« и његовим изворима, додајмо да се истом Држићевом комедијом бавио и Г. Д. Живаљевић (Коло, 1901, I, 8—10). Г. Живаљевић мисли да је овој комедији нашао изворе у Ариостову »Негроманту«, Теренцијеву »Евнуху« и Плаутову »Амфитриону«, и налази разлога своме мишљењу у томе што и у Ариоста има један негромант, у Теренција нешто налик на Аркулинов напад на кућу Анчице, а у Плаута оно прерушавање Јупитера у Амфитриона да би дошао до љубави Алкменине које је Г. Живаљевићу изгледало врло слично са негромантовим продукцијама у Држића; са главном темом у »Аркулину«, наравно, Г. Живаљевић није у овим комадима нашао никакве сличности. Колико су овако нађени извори Држићева »Аркулина« тачно нађени, види се већ по томе што те изворе тек после Г. Живаљевићева налажења треба тражити.

СРПСКЕ НАРОДНЕ ПРИПОВЕТКЕ
И ЊИХОВЕ ЗБИРКЕ.

Јоаникије Памучина: *Шаљиве српске народне приповијетке*, I, Мостар, 1902 (Мала Библиотека, 39).

I.

Има доста књижевних послова који су се некад са одушевљењем радили и за које су се најбољи посленици грабили, па се сад или никако и не раде, или, ако се и раде, њих се најнепозванији и најнеумешнији лаћају. Један од тих послова јесте и купљење „народнога блага“, народних песама, пословица, загонетака, и, што се нас овде нарочито тиче, приповедака народних.

Први је почео скупљати наше народне приповетке Вук, и бољега за тај посао није било, ни онда ни данас. Почевши још 1821 скромно, малешном и неугледном свешчицом једном коју је отштампао из додатка једних српских новина, Вук је доцније умножавао своју збирку народних приповедака, издавао их у засебним књигама и забавницима, а нешто оставио и у рукопису. Његова данашња збирка представља

сто двадесет понајвише великих прича, слушаних или покупљених од добрих приповедача, пажљиво и с укусом бираних, дивним језиком и стилом испричаних, уопште класично изданих, Она, у исто доба, представља и збирку оригиналних и карактеристичних а и најлепших приповедака; зна се, у осталом, да је Вук полагао много на лепоту народног блага које је купио.

После Вука, радио је на купљењу и издавању приповедака плодни, слаби и данас заборављени драматичар Атанасије Николић (1803--1882). Његова збирка, која је изишла у две свеске, 1842 и 1843, заостаје, наравно, за Вуковом. Језик је у њој књижеван, старински књижеван, и Вук је сам на то нападао, те ми не треба то да понављамо. Али што нам треба да истакнемо, то је да и само излагање има каткад књижевну, морализаторску боју која квари утисак простога народног причања и одбија оне који су навикнути на Вукову лектиру. Као пример навешћемо ово. Причајући како је био неки човек који је увек говорио „ко шта чини, све себи“, Николић уноси у причање и овакве рефлексије: „но будући да се правда често у свету презире и гони, и тако догађа се да и љубитељи правде за неко време завидљиве чељусти злобне неправде искусити морају, зато... итд“ (стр. 1). Инак зато,

Николићева збирка има и својих врло лепих страна. У њој су приповетке (двадесет и четири на број) скоро све оригиналне и нове, лепе, често по својим мотивима врло карактеристичне и значајне; у њој је, узгред буди речено, као и у Вуковој, за сваку приповетку забележено од кога и из ког ју је краја скупљач узео.

После Николића, и не угледајући се ни мало на њега, издао је Јован Војиновић своју збирку приповедака, 1869. Ко је био овај скупљач, не знам управо; ако је то онај „родољубац“ који је једну књигу „са славеносрпског начисто на наш српски језик“ превео, он је морао бити, у времену кад је приповетке купио, тек великошколац.[1] Ипак је он, у главном, доста добро радио овај посао, угледајући се на Вука. Језик му је добар (јужно наречје), али му писменост није бог зна каква; у скупљању изгледа да је био доста умешан, судећи бар по предговору у којем казује свој интересантни начин скупљања приповедака. Његова збирка је мала, хвата само петнаест приповедака, које су у главном лепе, значајне и нове.

[1] На наслову књиге »Истина историја о Ћирилу и Методију« од Теофилакта, Београд, 1866, забележено је име преводиоца Јована Војиновића као ђака »из V разреда гимназије београдске« (*Новаковић*, Срп. библиогр. № 2978; то исто, *Матица*, 1866, 454).

Одмах за Војиновићем, 1870, издали су, латиницом, клерици босанских фрањеваца у „сјеменишту“ у Ђакову народне приповетке које су покупили у Босни, путујући о школском распусту нарочито у том циљу. Њихова збирка има тридесет и три подуже приповетке, карактеристичне, лепе и лепо издане.

Раније од Војиновића почео је скупљати народне приповетке, и ако их је доцније (1871) публиковао, Ђорђе Стефановић, поп из Каћа, који је још за Вука купио приповетке и њему их слао, па после и сам за се наставио, нарочито после одобрења које му је Кукуљевић дао. Приповетке које је Стефановић издао (има их двадесет и пет на број) такође су добре, по садржини и мотивима својим, али су рђаво издане. Језик је у њима нечист и пун најпростијих погрешака, са извесним конструкцијама које би се у времену Николића и могле опростити, али у времену Стефановића не. Стефановић (нек ми се опрости што чиним и овакве елементарне замерке за језик: ја данас говорим о књижевним радницима од којих су неки формално неписмени) стално пише: „мислијо, бијо, наудијо“, а често пута: „со тог“, „узјахаш“, „ди“ (м. „где“) „љијево“ (он пише источним наречјем али у две три речи задржава јужно), „беше велики сватови“, „да ћеду“, „дође, и баш у битки са грдни душмани туку-

њега се затече“, итд. Сем језика, ни стил и тон нису често онакви какви приличе народним приповеткама. Има места у којима се осећа тон из старих рђавих романа превађаних по подлисцима наших новина; за пример можемо навести овај опис (стр. 6): „стигне под једну врло високу јелу какову донде не виђаше, јер колико се горе небу узвишаваше, толико по земљи гране рашириваше, на којима свака цвећа и воћа беше, око чега се најкраснија златна перја са алемовима очима тице надлеташе“. Има их у којима је, као и у Николића, морализаторски тон, који се сигурно није осећао у простом излагању приповедача из народа. У једној причи н.пр. једна баба даје овакве савете (стр. 18): „тако и ви сви себи за образ и наук узмите, те и другима својима реците нек се узму на ум од ласкавога варалице друга као од бодљике руже која воњом и лепотом себе прави лепу и ваљану ал ће бодљом да избоде ком и чему ближе буде: чувајте се и клоните ласкави и лукави људи“. После, ни излагање често није логично, везано, присебно, него има празнина, скокова, изостављања онога што је нужно било напред рећи, каткад и апсурдности. У једној приповеци на пример (бр. 5), где се прича како су слуге имале да по царевој наредби, убију у шуми царева сина и донесу главу и палац цару, па се смиловале и од-

секле му само палац, каже се ово: „(цареве слуге) договоре се, ако (цар) за главу запита: ди је глава, да ће рећи да су је у страви од дреке царића... изгубили“. Какве дреке кад му је глава откинута? — Што је још мана у Стефановићевој збирци, то је што ни код једне приповетке није означено од кога и откуда ју је скупљач узео.

Исте године које и Стефановић, 1871, издао је, у једној врло малој и неукусној књижици, и Димитрије Алексић, „ученик IV разреда гимназије“, неке песме и приповетке које је сам скупио. Приповедака има у тој збирци свега шест, кратких; у њима, сем једне („Бакарна коза“), нема скоро никаквих нових и карактеристичних мотива, а излагање им је тако оскудно, мршаво и неспретно, стил и језик су тако неписмени а интерпункција тако одсутна да их је скоро немогућно читати; понекад н.пр. цела приповетка нема ни једне тачке, чак је и слагач заборавио ону на крају.

После ових плодних година, рад на скупљању народних приповедака застао је задуго. Тек двадесет година доцније, 1891, јавља се нова збирка. Ту су приповетке које су по Банату скупили „Коста Ристић, трговац и Васа Лончарски, ратар“. У њиховој збирци има само десет приповедака, које су дуге, занимљиве, скоро све нове и доста карактеристичне. Само

је издање посве рђаво, онако како то код овако простих и неписмених људи и може да буде. Ту се о најпростије захтеве излагања и причања греши. Меша се н.пр. непосредан и посредан говор у истој реченици: „затим им каже да иду сви троје тамо на један брег, па кад ја махнем руком на вас, а ви онда потрчите“ (стр. 14), итд.; или: „ја се одмах досетим и кажем оцу да је лако за то, него иди ти отац“ (стр. 23), итд. Сем тога, и причање је често нелогично и апсурдно. Изгледа као да скупљачи нису добро попамтили или чули приповетке (у предговору, у осталом, не помиње се ништа како су, одакле и од кога ове приповетке сабиране), па су пуно ствари у њима оставили без мотивације, или без везе с другима, тако да се на свакој страни читалац пита и чуди зашто појединa лица ово или оно чине. Причање уопште не иде онако глатко и јасно као у другим народним приповеткама.[1]

Четири године доцније, 1895, јавља се збирка коју је саставио Г. Радован Добросављевић, „чиновник царинарнице београдске“. Што нарочито ружи ову збирку, то су четири порнографске приповетке које су далеко од тога да буду ма у ком погледу интересантне а које су, у осталом, могле бити мање драстично напи-

[1] То нарочито важи за приповетке под бр. 6, 8, 10.

сане. Уз то, језик и стил рђави су у њој. Какав је језик може се видети по фрази: „он бежи под креветом“ (стр. 19); какав је стил, по овим примерима: „поњавче је имало особину да...“ (стр. 32), „шубара је имала то својство да... (стр. 32), „(он) је напустио место у коме живи његов идеал“ (стр. 82), „девојка је сљедовала наређењу“ (стр. 92), итд. Ни причање није често као што треба, и на много места осећају се тон и појмови који не одговарају народним приповеткама; ту се н.пр. прича о ђацима који уче „основну школу“, о „коцкарима“, „радницима“, „пекарима“, итд. Какво је издање, може се видети по томе што су само првих дванаест приповедака нумерисане; наравно да није бележено откуда су и од кога приповетке. Али поред тих и других великих мана, ова збирка има и добрих страна. У двадесет приповедака које она садржи, има неких које су нове или бар карактеристичне и значајне; наравно да има и оних са старим и врло познатим мотивима (бр. 2, 8, 12), и оних које нити имају каквог значаја, нити уопште карактера народне приповетке (бр. 7).

Две године доцније, 1897, изишла је збирка приповедака Владимира Красића у познатом издању „Књига за народ“ Матице Српске, у две свешчице. Ту има шеснаест приповедака, међу којима већи број нових и каткад карактери-

стичних; понеки детаљи у њима нису довољно мотивисани, или су теже вероватни. Стил је каткада сувише „народски“, н.пр.: „он се био у то поувао што они њему лацкају, па се био разраколио, и свашта њима окрене приповиједати“ (II, 5), а језик је каткад чудноват: „али он свеједно није ништа марио него је равно ишао“ (II, 34). Издање је рђаво, нарочито за Матицу: ни предговора, ни најмањег објашњења откуд су приче и како су издате, ни садржаја, чак ни правилног бројања приповедака. Бројеви приповедака иду фантастично: 1—4, па одмах 6—14, па изнова 13, па изненада 19 и 20.

Исте године и Г. АндраГлигоријевић, валда још млад великошколац, издаде једну малу збирку од седам народних приповедака под насловом „Из душе народне“, са неким примитивним и неукусним илустрацијама. Покојни мој друг Др. Ђ. С. Ђорђевић рекао је у свом посмртном и недовршеном приказу ове књиге да су у њој „све лоши варианти већином Вукових народних приповедака“.[1] Ја не држим да је тако, и, колико се сећам осталих збирака, не изгледа ми да је у збирци Г. Глигоријевића већина старих приповедака, и ако се, наравно, и у њима овде онде понављају понеки мо-

[1] Дело, 1898, XIX, 162.

тиви из Вука или других. Није дакле по томе ова збирка „лоша“; што је лоше, то је стил, онај ненародни, неприкладни, рђаво књижевни стил којим су ове приповетке писане. Г. Глигоријевић, и ако млад и образован човек који јамачно зна у каквој је цени данас Вуков начин издавања приповедака, ипак, као неким чудом, није сматрао да му је потребно тога се истог начина држати кад се истог посла лаћа, него је употребио сасвим супротни начин. Уместо да иде право у народ, пажљиво слуша и верно записује, он је мислио да је довољно сећати се у главном приповетке коју је можда у детињству чуо (он, ни у предговору ни иначе, ни речи не каже о том где је, кад и од кога приповетке слушао), и препричати је са свима оним књижевним „украсима“ који школованом човеку стоје на расположењу.[1] Има, додуше, и таквих збирака народних прича у којима је скупљач узимао литерарни стил и тон[2] али оне, поред свих могућих лепих особина, нису добре, и увек су због тога и осуђиване, а препоручиване су увек оне у којима је при-

[1] И Вук је, истина, каткад бележио приповетке по сећању, али их је изложио оним истим стилом и начином којим и оне што је непосредно по народу купио.

[2] Пример: Jean Fleury, Littérature orale de la Basse Normandie, Paris, 1883.

чање просто и верно. „Добре судије, каже Е. Коскен у предговору своје узорне збирке, каткада су жалиле што у извесним збиркама народних прича наилажаху на стил и сувише намештен, на излагања и улепшавања у којима се виде књижевнички прсти; што се нас тиче,... ако наша збирка има коју добру страну, то је та, чини нам се, што смо просто репродуковали приче које смо чули“.[1] Г. Глигоријевић није се тога начела држао. Он сам прекраја народне приповетке, и даје им књижевну боју, која ево како изгледа. „Ми се особито радујемо, говори једно лице у једној његовој приповеци (стр. 17), што смо стекли једног таквог пријатеља који нас је удостојио своје посете“. Или: „дворкиње су гласно јецале. ., а коњаницима су капале сузе из очију...; напослетку, гушећи се у сузама и јецајући, разиђоше се“ (стр. 33). Има и иначе неприкладних места, не само по стилу него и по идејама које се о стварима имају. Некаквог човека питају у једној приповеци (стр. 51) шта је по занимању, и он одговори да је кројач; „каквог одела, питају га даље, мушког или женског?“[2]

[1] Emmanuel Cosquin, Contes populaires de Lorraine, Paris, 1886, I, стр. V.

[2] Године 1898 изишле су »Српске народне бајке за старо и младо« (4 прип.) од Г. Косте Кановића; мени оне изгледају пре препричавање Вукових и других

II.

Све ове збирке о којима смо досад говорили, садржавају поглавито „женске“ (бајке) и „дуге мушке приповетке“, да се изразимо терминима којима се Вук служио; т.ј. у њима су махом приповетке „озбиљне“ а не шаљиве. Шаљивих пак приповедака такође има покупљених у збирке, и ми ћемо се сад на те збирке осврнути.

Пре свега, и у овим збиркама о којима је досад била реч, има шаљивих приповедака: има у Вука доста, и по две три у још кога. Али Вук није марио за те приповетке колико за оне друге: „за дивно ми је чудо вазда било, каже његов ђак Вук Врчевић, па и сад се чудим зашто никада покојник (Вук) не препоручи да му сакупљам народне шаљиве приповијетке.... него само оне чудотворне и озбиљне“. Зато је Врчевић, раширујући посао који је од Вука наследио, узео нарочито купити баш ове шаљиве приповетке, и накупио их велики број, па их је с другима издао 1868. Доцније је још више умножио број такозваних „подругачица“ и басана, и издао их у две свеске 1883 и 1888, прештампавајући ту, или нешто прерађујући, и оне приповетке истог рода које је

приповедака, него нове, самосталне, у народу специално купљене приповетке.

раније био штампао. Укупан број приповедака које је Врчевић издао, износи шест стотина двадесет и пет[1]; и оне су у главном нове, лепе, карактеристичне, и врло лепо издане. Врчевић је, у осталом, мајсторски знао свој посао, а био је и у приликама згодним да га чини. Научивши од Вука, још 1835 кад се с њим познао у Будви, како треба скупљати „народно благо“, он је најпре, „као вучић уз вука“, по Боки Которској почео посао; доцније га развијао у већим размерама, радио га у Црној Гори, у Далмацији, а највише у Херцеговини где је петнаест година провео; купио приповетке, песме, пословице, загонетке и сав други фолклорни материал, и радио тај посао све до своје смрти, дакле скоро педесет година.

Одмах за првом Врчевићевом збирком јавља се као скупљач народних приповедака некакав Милан Станић, „Драгачевац“. Он је издао још 1869 „Српско-народне песме и народне приповедке“ које су одмах окарактерисане као „недоношче у потпуном смислу“ и у којима има само три приповетке, и то уметнуте у други текст, у опис Чачка, Пожеге и Ужица; све три су шаљиве. Издао је после, 1872, још једну

[1] У издању од 1868 има 313 приповедака без подругачица (он их ту зове »подбодачице«) и басана подругачица у издању од 1883 има 159, а басана у издању од 1888 има 153; дакле, свега приповедака 625.

збирку песама и приповедака под насловом „Драгачевка“, и у овој има тридесет седам кратких, махом шаљивих, каткад важних и интересантних приповедака.

После ових година, настао је, и за скупљање шаљивих као и за скупљање озбиљних приповедака, један подужи застој, опет од двадесет година. Тек 1892 јавља се са новом збирком један доста познат скупљач народнога блага, Манојло Кордунаш. Његова је збирка врло мала, и хвата тридесет и осам кратких и безначајних приповечица. Што карактерише ову збирку, то је што су све приповетке у њој из једне покрајине, наиме из Горње Крајине, и од једног приповедача, неког „слијепца Раде Рапајића“, према којем скупљач показује особити а наивни пијетет.

Шест година доцније, 1898, излази нова збирка, ни та као што треба. Г. Никола Кукић, који ју је издао заједно са збирком народних песама, саопштио је у њој двадесет и једну приповетку, понајвише из Горње Крајине, које он сам означава као претежно шаљиве. Приповетке нису интересантне, нису увек ни нове, садржавају каткад модерне појмове, имају обично морал на крају, беже каткад од лепог језика.

Године 1902 добијамо три збирке одједанпут. Једна је она коју је издао познати фолклориста Г. Лука Грђић Бјелокосић. Његових

приповедака, које су све шаљиве, има сто, и све су из Босне и Херцеговине. Често су то анегдоте које се везују за истинита лица данашњег или мало ранијег времена[1] и за догађај чију истинитост скупљач нарочито истиче „Ово ми је причао, каже се н.пр. у књизи (стр. 78), Мулага Тановић и каже да је жива истина била“; или: „ову причу лијепо прича неки Митар Говедарица и куне се да је истина“ (стр. 84), итд.

Друга је она коју је издао Г. Спасоје Ђурић, сарадник „Врача“, и назвао именом које нема никакве везе с приповеткама у збирци, „Очев споменик“. Ту има седамнаест или осамнаест (како се узме) приповедака, од којих су многе, као и у Г. Грђића, истините анегдоте,[2] а неке су оно што се обично означава као „народно предање о местима“.[2] Да је Г. Ђурић далеко од тога да буде добар издавач народних приповедака, сведоче његове местимичне новинарске рефлексије о данашњим Хрватима, о „државном праву“, које у приче уплеће.

Трећа је она чији смо наслов горе исписали, и поводом које и говоримо о свима осталим збиркама. Збирку ту је скупљао и поодавна

[1] В. стр. 3—5, 13--17, 26, 27, 30, 43, 44, 46, 51, 57, 60, 67, 69, 78, 79, 81, 83.

[2] В. стр. 7, 8, 15—19, и др.

[3] В. стр. 20.

штампао у „Магазину српско-далматинском“, Јоаникије Памучина (1810—1870), мостарски архимандрит и локални књижевник, чувен највише по томе што га је Српска Књижевна Задруга уврстила лане у именик писаца које је мислила издати. Приповетке у њој (има их двадесет и осам) нису бог зна како ни лепе, ни карактеристичне, ни нове, ни лепо писане, али у понекима од њих има мотива врло ретких у нас и врло карактеристичних. Што се самог издања тиче, које је тек сад после смрти скупљача учињено, оно није нимало сјајно. Пре свега, нигде се у њему не спомиње да се ове приповетке сад само прештампавају а да су раније већ биле гдегод наштампане.[1] После, није се имало довољно разлога делити приповетке овога скупљача у две свеске, кад је њих и иначе мало,[2] те су све могле стати у једну свеску. Даље, у књизи нема никаква предговора, и нигде се не казује ко је свеску уредио; нема ни садржаја, нити су приповетке нумерисане. Каткад има и недозвољених измена у тексту, као што је она у наслову и тексту

[1] Првих 7 из »Магазина« за 1866, даљих 7 из оног за 1867, претпоследња из онога за 1866 а све остале из оног за 1861 годину.

[2] Свега их је двадесетак још остало у »Магазину«, највише у години 1850.

приче „Србин и Чивутин", којој је Памучина дао име: „*Хришћанин* и Чивутин".

III.

Кад се погледа на све збирке српских народних приповедака које смо досад прегледали, види се да је у том послу много грешено и промашено. Четири су главне грешке које ћемо поменути.

Пре свега, приповедака је релативно мало скупљено. Кад се све урачунају које у збиркама имамо, и кратке и дуге, и шаљиве и озбиљне; и кад се све као нове и различне сматрају, има их хиљаду сто четрдесет и шест, а то је, за овако поетски народ као што је наш, недовољан и слаб број. То је већ јасно и по томе што сами скупљачи врло често у својим предговорима кажу како је збирка коју издају тек један део оне коју ће доцније издати, а они, међутим, те друге делове никако нису издали; знак да има још пуно приповедака у народу које на свога скупљача чекају. У осталом, има приповедака које не чекају скупљача а ипак нису у збиркама објављене. То су оне многе које су расуте овде онде по разним листовима и календарима, каткада старим и тешко приступачним, а које су често врло лепе, врло значајне и добро забележене, често лепше и боље него многе које су у збиркама издате.

Да само листове поменем, и то неке, има на пример, у „Летопису“, у старим годинама његовим, шездесет и осам приповедака; у „Вили“, четрдесет; у „Матици“, девет; у „Караџићу“ тридесет и две, поред пуно других под рубрикама „Народно предање о местима“, „Краљевић Марко у народном предању“; у „Босанској Вили“ четири стотине осамдесет и једна и још више,[1] — а то већ представља број од шест стотина тридесет приповедака; узмите у обзир само да ми нисмо поменули све листове, „Српско-далматински Магазин“ на пример, па „Даницу“, па „Стражилово“, „Просвјету“, „Лучу“, итд., а тако исто ни календаре. Те приповетке требало би засебно издати у збиркама, по избору наравно. То би могла учинити редакција „Књига за народ“ Матице Српске, или „Мале Библиотеке“, кад су те две установе већ у два три маха показале да воле издавати народне приповетке. Оне то могу учинити тим пре што је, како изгледа, интересовање за народне приповетке у последњих десетак година веће него што је било двадесет година пре тога, и ако то интересовање ипак није велико. Ако би оне то узеле на се, могле би, рецимо, почети најпре издавањем збирака бољих или познатијих скупљача: има н.пр. Г. С. Новаковић десет припо-

[1] Овде су урачунате приповетке из године 1887—1902, дакле без прве (1886) године.

ведака у „Летопису“, Дамјан Прерадовић двадесет у истом листу, итд.; највећа би и једна од можда најкарактеристичнијих била збирка Г. Н. Кашиковића, од преко четрдесет махом дугих приповедака. Или би могле почети издавањем прича једног засебног круга, онога н.пр. о св. Сави, о Краљевићу Марку, итд. Свеједно; главно је издати те приповетке у засебним збиркама. Грех је не учинити то; издавачима то није тешко, а има људи који би то с разумевањем могли средити. Сем тих приповедака, даље, има их још које су скупљене али леже у рукопису. Мислим нарочито на ону збирку коју је сабрала К. С. Академија Наука; и њу и сличне треба ускоро издати.

Затим, у нашим збиркама приповедака нису приповетке из свих крајева српских подједнако сабиране. Ми имамо у њима приповедака највише из Србије, Босне и Херцеговине, мање из Црне Горе, још мање из Баната, из северне Далмације скоро ништа, а из Старе Србије и Маћедоније баш ништа.[1]

После, приповетке ове, као што смо видели, нису увек лепо ни покупљене. Није се често пазило на избор најлепших и најпотпунијих варианата, није се увек ишло непосредно у народ на слушање и бележење, није се имало ни нај-

[1] Има једна збирка мог пок. друга С. Н. Томића у рукопису.

елементарније вештине да се поједини делови прича органски вежу или запамте, чак се каткад није гледало ни на језик, ни на најпростије књижевне услове, и онда су многе по својим мотивима можда драгоцене приповетке добиле само непотпуну, нелогичну и неписмену форму. Наравно, ствари су морале тако испадати, кад је овај важни посао био понајвише остављен у рукама недошколованих гимназиалаца или неписмених ратара. А после, кад су и позванији радили, рад је чињен немарно. Скупљачи не само да се нису обавестили о потребама и захтевима свога посла, него често нису ни најмање воље показивали да се о томе обавесте. Нису н.пр. погледали у Вука, пре но што почну сами купити; доказ: што нису бележили ни одакле су им приповетке и од кога, као што је Вук чинио. А бар је то проста ствар загледати у Вука, и у њему гледати образац; и бар је Вукова збирка свакоме приступачна, ако није Коскенова или која друга страна!

Напослетку, наше приповетке нису ни једанпут научно издане, са потребним научним апаратом, са назначењем паралела појединих приповедака. У страним књижевностима, често се, уз приповетке које се издају, назначе и паралеле њихове у приповеткама других народа; побележе се све сличности издатих при-

поведака са осталима, с туђима, и то сличности и мале, незнатне, по једном мотиву на пример. У нас тога нема. Међутим, то би и у нас могло бити. И наше су приповетке проучаване, и хватане су њихове паралеле по туђим књижевностима; ако то нису радили наши научници, радили су туђи. Радио је скоро преминули Рајнхолд Келер, један од најбољих светских познавалаца популарне књижевности свију народа, и, у друштву са Г. В. Јагићем, нашао пуно паралела приповеткама из збирке Вукове, Војиновићеве, Стефановићеве. Радио је Г. Ђ. Поливка то исто за збирку Николићеву. Радио би још који за још коју збирку. И онда би и код нас могле изићи збирке са онако богатим научним градивом као што су „Народне приповетке из Лорена“ од поменутог Е. Коскена, „Сицилианске бајке“ Лауре Гонценбах с примедбама Р. Келера, „Литавске народне песме и бајке“ Лескина и Бругмана с примедбама В. Волнера, и друге. Кад ће то бити? Не знам; знам само да једанпут треба да буде.

„С. К. Гласник“, 16 јун и 1 јул 1903.

ЈОАКИМ ВУЈИЋ У СРБИЈИ.

Јоаким Вујић: *Путешествије по Сербији*, Београд, 1901, 1902, књ. I, II (Српска Књижевна Задруга, 66, 72).

Интересантно је каткад разгледати како су се наши стари књижевници који нису родом из Србије, понашали у овој земљи кад су у њу прешли. За њихову моралну карактеристику, која се нас у књижевној критици такође тиче, то њихово понашање у Србији од овећег је значаја. Србија је на почетку прошлога века била нова земља, без икакве културе, патриархална и скоро примитивна, отворена широм свима ученим Србима који су хтели у њу доћи: зашто је који од њих долазио, какво је учешће у њој имао, какве је послове у њој чинио, све су то ствари које непосредно откривају и показују карактер његов.

Има их који су из чистог патриотизма долазили и који су се врло коректно у Србији држали. Доситије је један од таквих, његово учешће у Србији врло је симпатично. Пошто је сам од своје сиротиње помогао устанак још кад је у Трсту био, једва је чекао да у Србију дође. „Мени би било, каже он у почетку

1805, као да први ред божијим благодјетелним воздухом дишем кад би слатким, свободним, миле матере наше Сербије воздухом гди нибуд дисати почео; то би за мене на земљи блаженство било.“ И то не каже он само једанпут, него стално тако говори чим помене Србију; читајте његова писма па ћете се изненадити оном искреном акценту, оној дирљивој симпатији с којом он о Србији говори чим је у уста узме. Па не само да тако говори, него тако и ради. Пре свега, он одмах пре свију књижевника долази у Србију. Не могући да пређе у Београд одмах чим је устанак почео, он долази у Земун, лута по њему, гледа прилику да ма за мало пређе границу, провуче се једанпут у Смедерево, а чим се Београд предао, одмах улази у њ и настањује се у њему. То није лака ствар за њега била, нарочито под старост; да се то тачно оцени, треба видети колико је оклевао и премишљао да дође у Србију Соларић, који је уз то био млад а који ипак, ни на толике позиве, никад није дошао. Па онда, Доситије, чим је прешао у Србију, ради за њу својски, као човек који се осећа дужан тој земљи коју дотле никад није видео. Он ту, у Београду, оснива школу о којој је толико година раније сањао. Призива учене људе ради тога, преклиње Соларића да за учитеља те школе дође, доводи Вићентија Ракића тога ради, труди се и мучи

да школу унапреди. Хоће и штампарију да оснује у Београду, хоће библиотеку да установи, и тога ради намењује своју домаћу књижницу за „белградскога народнога училишта књигохранилиште“, итд.

Такав је Доситије био у Србији; какав је Јоаким био, видећемо из ове његове књиге коју смо намерни прегледати.

Јоаким је први пут дошао у Србију 14 новембра 1823. Дошао је да моли кнеза Милоша (као што је дотле молио толике друге, приватне људе у Пешти, Земуну, Араду и другим градовима где је Срба било) да га помогне при издавању једне његове књиге, познатог „Новејшег Земљеописанија.“ Кнез Милош му не даде тада, али му обећа помоћ, и посла му у јануару 1826 хиљаду гроша на дар. Јоаким дође у Србију да му благодари, и 2 августа 1826 у Пожаревцу изиђе пред њега. Кнез одмах тада одлучи да га пошље по Србији да је прође и опише, саопшти му то преко свога секретара, и Јоаким пође на пут и напише своје „Путешествије.“

Зашто је кнез Милош послао Јоакима да опише Србију? Је ли Јоаким био најспособнији од тадашњих књижевника да тај посао сврши? Зар за такав посао није био пречи Вук? Ту је ваљао човек који зна народ, познаје личности и догађаје, разуме ондашње јавне и приватне

односе, није слеп за народне обичаје и умотворине, а уме да пише лепо и просто. Је ли то све знао и умео Јоаким? Шта је могао за вредно наћи и описати један славеносрпски књижевник, сав заљубљен у своје „литераторске“ послове, необично сујетан на њих и на свој позив, уских сталешких погледа у једној скроз сељачкој земљи, васпитања из основа противног народу у који је ушао?

Што је Јоаким волео и знао, и што је поглавито и узео да опише, то су манастири у Србији. То му је и кнез Милош дао као главни посао, како изгледа. „Препоручује се свим властима нашим, каже кнез Милош у пасошу који му је дао, да имају свуда. . господина Јоакима Вујича, списатеља, који полази видити манастире и церкве наше... и прегледати све у њима сушчествујуће древности и реткости, пристојно и са сваком учтивостију... дочекати...“ Манастире и њихове старине готово једино је и описивао Јоаким у својој књизи. У сваки је ваљда ушао, расмотрио га и пописао његове старине; тако је радио свуда где год је прошао.

А прошао је целу ондашњу Србију. Сутрадан после Преображења, пре којег дана није хтео полазити „јербо је био рад свету тајну причашченија примити“, 7 августа 1826 дакле, крене се овај стари „вандрокаш“ из Пожаревца на пут, у колима, са својим момком Пантом који је пред

њим на коњу јахао; обиђе најпре данашњи пожаревачки и моравски округ и источну Србију. заустављајући се највише у Горњаку, Манасији, Раваници, Љубостињи, Каленићу и осталим познатим и мање познатим манастирима; уђе најпосле крајем августа у Крагујевац, у којем проведе три недеље „писајући своје путешествије“ и чекајући нове топлије хаљине које му је, због његовог слабог здравља, кнез Милош преко Амиџе поручио. Из Крагујевца оде даље, како му је кнез препоручио, на данашње Краљево, пођe уз Ибар до Маглича само, а затим се поврати Чачку и обиђе цео чачански округ, одакле пређе у Ужице; том приликом прегледа Жичу, Благовештење, Овчарске и друге манастире. Из Ужица пођe на Дрину, и низ Дрину до под Крупањ, одакле се врати Ваљеву, прође ваљевски округ, пређе затим у шабачки, одакле дође у Београд; на том путу од Ужица у Београд, обиђе манастире Рачу, Боговађу, Петковицу, Чокешину и многе друге. Из Београда се крене 12 новембра и упути се Крагујевцу, али не преким путем него гледајући да прође и цео руднички округ и нешто ужичког у исто доба; том приликом обиђе манастире Никоље, Вољавчу, Враћевшницу, Вујан и друге, а уз то и место везана за Карађорђа и Милоша, Тополу и Добриње. У Крагујевац је стигаоваљда крајем новембра и ту завршио своје

скоро четворомесечно путовање, пишући своју књигу и чекајући ваљда кнеза Милоша, како му је овај још из Пожаревца наредио, да му поднесе усмен реферат и да се одмах крене за своју „резиденцију“ Сент-Андрију.

Кад је Јоаким тако узак круг рада себи одредио, наиме да само манастире по Србији опише и од тих описа да састави у главном своју књигу, природна је ствар да је његова књига остала сувопарна и без интереса за обична читаоца. Његова је књига један низ шаблонских описа манастира и један регистар старих књига и црквених „утвари“ по манастирима; све то уоквирено сувим описом пута, (са нешто мало помена о његовим неинтересантним доживљајима на путу) који је исцепкан на ситне одељке и заглавља као у каквој географији. Још су ти описи манастира и њихових старина далеко од тога да буду стручни и тачни. Додуше, они, какви су да су, имају ипак своје вредности и учинили су коју услугу, али колико је Јоаким пропустио лепога и интересантнога у ондашњој Србији само ради тих описа минастира и старина у њима! Онда је још све врило по Србији, и цео тај процес врења могао се лепо описати или назначити у књизи. Било је н.пр. локалних буна: баш те године кад је Јоаким путовао била је у пролеће Чарапићева буна, годину дана раније

била је Ђакова буна, четири године пре ове била је Абдулина, а није много година било протекло ни од Милошева и Карађорђева устанка. Тада је остајало пуно видљивих трагова тих буна и кретања, тадашња генерација сва је била учествовала у устанцима Карађорђа и Милоша, на све стране било је успомена и остатака из тих времена, мишљење и расположење народно морало је тада бити врло изразито и карактеристично, и ствар је била врло интересантна осетити то расположење и похватати те трагове па их описати или означити у свом путопису. То Јоаким, наравно, није урадио.

Сем манастира, Јоаким није био у стању да шта друго по Србији опише лепо и разборито. Он је, као што смо већ у неколико наговестили, био готово туђ Србији; његова су дотадашња занимања била врло далеко од посла којим се сад узео бавити, његова је памет ишла за стварима сасвим различним од оних које су наше Србијанце занимале, па је зато Јоаким био ван могућности да опише с разумевањем живот у Србији, да погоди прави тон кад се у свом опису и тога живота дотакне.

Пре свега, језик му смета да тај тон погоди. Ма шта рекао, кад то каже оним својим смешним језиком, одмах његово казивање дисхармонише са предметом о којем говори. Кад

н.пр. описује ствари по Томанијиној кући у Шапцу, он вели: „на среди собе јест један астал с једним прелепим белим горе чаршавом, по којему разно рукама человјеческими художествено испословано разног вида цвјеће у теглама намештено стоји, итд“ (II, 94). Још овде дисхармонија и не пада у очи и језик не изгледа толико неприкладан, пошто је мање више реч о предметима који су страни а не локално наши, али кад је реч о стварима чисто српским, онда је ефекат друкчији. Једанпут н.пр. дошао Јоаким у неко село Буковицу, па жене и деца бежали од њега и чудили се његову оделу (он је био у „немецкима хаљинама“; то, кроз целу књигу, никако не престаје помињати) и нарочито његовој капи (ко зна каквог је кроја била ова капа!), па он, помињући то, свêти им се чуђењем са своје стране њиховим капама, и описује женске капе и ношњу. „Оне су, каже он за те капе, подобне маџарским седлама....; обаче ова седла илити рећи капе стоју на женама напротив, јербо што на коњма стоји напред, то на њиовима главама стоји остраг“, итд (II, 30). И то није један случај оваквог описа; ево одмах иза њега још један: „други опет вид главнаго украшенија женскаго пола јест овај, то јест, неке опет носе горе на глави... једну капу округлу како год бундеву; из ове капе илити рећи бундеве горе

извијено види се...“; итд. Ко је још на овај начин описивао ношњу, и какво је то разумевање ове кад се, ради јасноће, прибегава овим компарацијама о мађарским седлима и бундевама! Ни мало није Јоаким разумевао нашу ношњу. Доказ је томе и то што он и фес описује као ствар за њега нову, коју дотле није видео: „што се пак тиче одјејанија мужескаго пола, господари Београђани обично на глави носе капу на подобије једне диње, илити фес“ (I, 39). Па не само ношњу, ни друге наше ствари које му је ваљало знати, није Јоаким знао; историју, на пример. Ону Јерину, *проклету Јерину*, о којој зна сваки сељак из околине у којој се Јоаким ње сећа, он назива: „*нека* деспотица именем Јерина“ (I, 46). Војводу Мутапа, познатог борца из првог и другог устанка, он зове „Лазар Мутафа“ (I, 136). Па и кад зна факта историска, он им даје једно тумачење које ни најмање није у сагласности са општим схватањем, а при том, наравно, није модерно историско. Ево н.пр. како говори о Милошу Обилићу: „обаче доста лудо, без расужденија и због несогласија, на велику Сербије жалост, изгубио је његов живот, и с његовом суровом и јогунастом главом целу Сербију јест упропастио“ (II, 73). Према овоме изгледа да никад није прочитао ни једну народну песму о косовском боју. Ни друге народне песме (да

сад на његово познавање ових пређемо) као да никад није читао. Иначе, не би писао н.пр. о соколу овако: „сокол птица јест велики како какав приличан голуб; ...наперсна кобилица јест му тако танка и оштра како год нож, да, када какву велику птицу с њом у летењу напрасним његовим устремленијем удари, то такову он абије смлати и умори; пак је тако смели, дерзновен и пустаински...“ (II, 48). У целом овом опису, који је доста дуг а све у истом тону преводиоца Рафова „Јестествословија“, нема ни једног места по којем би се видело да Јоаким зна да је соко класична тица наших народних песама, а бар је то могао знати онај који кроз родну земљу тих песама пролази. Замислите да је Вук имао да опише сокола!

Што Јоаким не погоди прави тон и не покаже право разумевање ствари и односа у Србији, томе није криво само његово непознавање језика, ношње, историје, народних песама; цело васпитање његово далеко је од тога да га учини згодним и прикладним описивачем Србије. Он појма нема ни о томе како треба о Србији писати, ни како му се тамо треба понашати. Он н.пр. кад помене Хајдук-Вељка, каже: „г. Ајдук Вељко“ (I, 136). Кад дође у Шабац и замоли да му се покажу све собе Јевремова конака, он оваква увијања употреби да ту своју молбу елегантно за нас опише: „ја,

с вњешним украшенијем ове резиденције полно задовољан, узмем дерзновеније Јеја Високородије госпожу домувладичицу Томанију покорњејше молити не би ли она имала доброту мени, чрез њеног домашњег надзиратеља, и внутрења орнамента и украшенија ове великољепне резиденције показати“ (II, 91). Али најлепши пример његова неразумевања и сплетености имамо у његову опису разговора са Синђелијом, мајком игумана Пајсија (II, 106—113).

Сви ми знамо игумана Пајсија, мученика народног као што се обично каже, кога су Турци за време Хаџи-Проданове буне набили на колац, и трагичну фигуру његове матере која је морала сваког дана гледати свога сина на коцу, кад је у град ишла и носила хлеба свом другом сину у тамници, који је, мало после, такође на коцу умро. Сад, Јоаким случајно нађе матер ове двојице и с њом разговара. Ја тај разговор не могу због дужине наводити, али га треба нарочито прочитати, па ће се видети каква је невероватна дисхармонија између предмета који се описује и начина на који се то чини. Све је у том опису нескладно, све вређа нескладношћу. Са том женом која је класичан тип једне (како би се то у старом стилу рекло) „српске мајке“, и као нека минијатура „мајке Југовића“, Јоаким не уме да разговара, не уме ни да се наметно

интересује за њене несреће, ни да је пита, ни да је слуша, ни жали. Она му, сирота, прича своју трагичну историју, а он је сваки час прекида својим невештим питањима, неумесним примедбама, својим чуђењем које је скоро без пијетета и ако одаје нешто мало сажаљивости. Он, пре свега, не зна нимало њену историју, као што, како изгледа, не зна ништа ни о Хаџи-Продану; ако је пита, пита је само што је „љубопитан овакве вешчи знати“; па онда, почиње разговор овако: „али, драга госпођо мајко, молим вас изволите ми изјавити ову вашу несрећу“, и наставља питањима: „пак после?“ и молбом: „е, молим, госпођо мајко, само даље“; а кад она после првих објашњења долази на саму ствар, он спрема себи ефекат приче овако: „но сада ће бити каурме и окршаја“, или „но, сада ћемо лепе турске ноте чути свирати“; кад, најзад, она стане казивати крваве и варварске призоре које је гледала, он себи дозвољава некакве неразборите неверице и сумње о томе, и пита је: „е, али, молим вас, госпођо мајко, јесте ли ви вашег сина (Пајсија) на коцу видили и познали? може бити да је био какав други“, или, кад она, за другог сина, каже да су га из Небојше извели да га убију, па га она једно јутро није тамо нашла, он примећује: „може бити да су га пустили (на слободу)“, итд. Нека ме нико криво не разуме; ја не кажем

да је Јоаким овде неосетљив и индиферентан; напротив, држим да је и он био дирнут овим причањем (оно што он после каже да је, на крају тог причања, „скоро пао у несвест“, то већ, наравно, није истина), али ништа од свега тога што он ту каже и како се при том понаша, не одговара ситуацији, није у тону с њом. Такав је Јоаким скоро једнако, у свима ситуацијама у којима се на свом путу нађе, по целој Србији: нигде није у тону, у хармонији, у складу с оним што га окружује.

Има момената кад Јоаким изгледа боље него што смо га сад оцртали. Врати се пред наше очи по неки пут она стара његова слика „вандрокаша“ и „литератора“ коју ми одавна познајемо и која, поред свих својих мана, није без извесне занимљивости и пријатности. Покаже се он опет, у овој или оној прилици, онај стари, мало комични тип сујетна списатеља, или непоправна прецептора и морализатора, или гладна и амишна књижевника. Он воли да се похвали како га други знају и поштују, или како његове књиге купују и читају. „Боже (поменуће он да је не знам који чиновник у Београду узвикнуо кад му је он пасош пружио), шта ја видим! та јесте ли ви г. Јоаким Вујич?...“ (I, 22). Или кад описује библиотеку Јевремову у Шапцу, он ће уживати да каже како се ту налазе „сочиненија ...немецки

списатеља, измежду којих видео сам и моје Новејше Земљеописаније и проче друге књиге" (II, 96). Он воли и да се покаже учен, и прича прилике у којима је такав изгледао. Кад је ушао у једну турску школу у Београду, он затражи књигу од ђака и, поводом ње, одржи читаво предавање о јеврејском језику које беднога ђака Селима толико задиви да му каже: „та ти далеко више знаш него макар какав наш мула"; приметимо и то, да би слика била потпунија, да је књига Селимова била арапска а не јеврејска, и да је о арапском језику требало говорити, али како то Јоаким није умео, он окренуо разговор на оно друго, њему познатије (I, 32--35). Као год што је ту држао предавање, тако их је чешће држао на целом свом путу, и с толико исто умесности и одговарања ситуацији. Говорио је он и неком Мехмеду Турчину у Црљенцу, и неким сељацима у Љубињу, и неким калуђерима у манастиру Клисури, и сваком који је хтео да га слуша, ствари тако исто поучне као оне што је казивао Селиму: о спахијама мађарским и десетку који се њима даје, о томе како нема грабанцијаша и „татоша" на овом свету (ту је лекцију најпре почео једном неспретном шалом с једном бабом, у којој је само он нашао неког задовољства и обешењаклука), како не треба веровати у вам-

пире, итд. И он то све опширно исприча, цело своје предавање и примедбе слушалаца.

Још се са једном старом својом особином Јоаким показује у овој књизи, али је та особина друкчија од ових и без везе с њима. То је оно како он једе. Кроз целу књигу једнако прича како је јео, ручао, вечерао. Ма где да дође, прича шта су му за вечеру дали; ма где да пође, напомене како је пре тога ручао или вечерао. „Ту ја, каже он н.пр., и мој момак Панта били смо чесно угошчени најпре с ракијом, после са зеленим пасуљом и с млади печени кукурузи (I, 70);“ или: „ја код калуђера, каже, будем при ручку и после ручка опростим се... пак... кренем се“ (I, 79), итд. Ја и не помишљам да наведем сва оваква места; она кипте по целој књизи, на свакој страни скоро. Узмите онај опис његова пута од Ужица до Шапца; скоро које год село ту помене, код сваког каже да је ту доручковао, ручао, вечерао. Фразе: „учиним моје преношчије код (тога и тога) који ме чесно угости“; или: „по пријатију ручка (вечере, „фруштука“), благодарим мојему великодушному (вариације ради: „доброљетељном“, „човјекољубному“, и др.) домаћину... и кренем се“; или сличне, стално се понављају на свакој страни. Отворите књигу скоро ма где, свуда ћете на овакве ствари наићи. „Мени би се ово наипаче допадало чути“, прочитате на пример; шта ли

му се то, Боже, допадало? помислите ви. „Јербо би се, наставља он реченицу, свагда опомињао на онај наш свети, стари српски обичај да се гости при јелу нуде“ (I, 60). Или прочитате: „ја овако радостан пролазећи кроз мој премили народ“, и питате зашто ли је радостан, а он већ одговара: „јербо тамо видим код ватре гди се пече јагње, онамо овцу, тамо мало даље јаре, теле и пр. (I, 109).“ Тако једнако кроз целу књигу. Додуше, и Русо у својим „Исповестима“ не заборавља да спомене ручкове и вечере, али Русо је, као што каже Сент-Бев, гладовао у своме животу и имао црне дане, док се за Јоакима то не може рећи, и ако ни он није царски живео; а после, Русо то не спомиње тако често, нити с неким готово гурманским апетитом као Јоаким, него више гледа да укаже на здраве и умерене обеде какви приликују човеку који хоће трезвено и природно да живи.

Али Јоаким има у овој књизи и једну нову црту, и она се показује у оном што говори о кнезу Милошу. Ми разумемо да је Јоаким морао хвалити кнеза Милоша као што је хвалио и друге који су помагали да његове књиге изиђу на свет, али како он овде хвали кнеза Милоша, то премаша благодарност једног сиротог књижевника према свом мецени. Јоаким слави Милоша не као свога мецену него као владаоца, као год да је *он* могао оценити каква је вла-

давина Милошева. Он то још чини кроз целу књигу, поводом чега било, без икаква повода каткад, уплете где било у причање. Пије вино н.пр. у неким сватовима, па се одједаред сети кнеза Милоша и отпева му у мислима једну емфатичну химну (I, 39). Или говори сељацима како нема грабанцијаша, па заврши говор како они треба да „господара Милоша... љубе, почитују и њему повинују се“ (I, 85). Или кад чује неку индиферентну тужбу једног Турчина на неког кмета, он опет ода хвалу кнезу Милошу, и то са „рукама дигнутим к небу“ и у пуном облику једне молитве (I, 139). Или разговара с калуђерима о вампирима, па у том разговору „управи свој взор на небо“ и помоли се за здравље кнеза Милоша (II, 6). И тако даље; по целој књизи, услед ма чега било, он нађе начина да отпоји химну Милошу. Једанпут је и у стиховима отпоји:

»Шарен штиглиц, зелен криглиц, и ви пјевајте,
»Хвалу Богу и Милошу усердно дајте... (I, 76).

Ми смо поменули како је он осудио Милоша Обилића; знате ли зашто га је осудио? Само да похвали кнеза Милоша, којега истиче према Обилићу као ослободиоца према упропаститељу (II, 74). Не само што он сам тако о кнезу Милошу говори, него позајмљује своје речи и другима које на путу сретне. У селу Сладинцу наиђе

на неког чичу који тако исто ускликује као и Јоаким кад о Милошу говори, и „љуби му (Милошу) и ноге и руке“ (I, 73); у планини Кљештевици наиђе тако исто на неког момка који у истом стилу о овој теми говори, и који, ако не љуби руке Милошу, љуби је Јоакиму кад овај Милоша похвали (II, 126), итд. Да ли је ово све истина што Јоаким прича да је слушао, то може бити питање, али је истина да Јоаким толико помиње и хвали Милоша да изгледа да је само због тога своју књигу писао. Он у тој хвали иде неки пут далеко, толико да говори инфамије. „Који год Серблин, каже он (I, 142), своме началнику и управитељу Г. Милошу не би благодаран и вјеран био, то такови достојан је и заслужује казн да се жив на ватри спали или жив на колац набије“. Може човек колико хоће поштовати кнеза Милоша, али у том поштовању доћи до тог ступња, до исповедања такве теорије да сваког оног који није *благодаран* њему, треба *жива на колац набити* — то прелази сваку меру памети и поштења. И то још Јоаким каже, који себе воли да назове „Европејцем!“

Како ли је морало изгледати Вуку и другим ваљаним људима рођеним у Србији, који нису били срећни да буду у великој милости код кнеза Милоша, кад су гледали којим се сред-

ствима служи овај дошљак Јоаким да се додвори Милошу и да добије штогод пара!...

Не, не, Јоаким се ван икакве сумње није у Србији понашао као Доситије.

„С. К. Гласник“, 1 и 16 април, 1903.

ДУМ ИВАН СТОЈАНОВИЋ.

Пре кратког времена новине су донеле вест да српска академска дубровачка омладина намерава свечано прославити седамдесетогодишњицу живота дум Ивана Стојановића; неколико дана доцније, новине донеше другу вест: да је дум Иван преминуо не дочекавши спремане прославе.

Сирота омладина, сиромах дум Иван! Сиромах дум Иван што није дочекао да види прославу свога рада, награду свога труда; што није доживео заслужено светковање које готово сваки виђенији јавни радник у нас доживи; што није дотрајао да јавно прими најлепше признање које се једном јавном раднику може указати, признање које му је старцу од његове омладине намењено, од оних који незаинтересовано воле и поштују а погађају ко је за љубав и поштовање. Сирота још више омладина, која овим губи једну од најпречих потпора, један од најјачих ослонаца за свој рад!

Треба замислити њен положај, па схватити губитак њен. Она је поштовала дум Ивана и

волела његова дела. Видела је, међутим, да су, по дум Ивановој скромности и по општим бедним околностима у којима се књижевност налази, та дела у блиској опасности да пропадну, и онда је хтела да их од те пропасти сачува и стави их у руке целог читалачког света. Дум Иванова дела нису засебно штампана, и она је видела да их треба засебно штампати. Има два међу њима која су најважнија и којима је штампање најпрече: „Историја Дубровника“ и „Дубровачка књижевност“. За прво се постарало уредништво органа српске странке у Дубровнику, друго је омладина узела на се да изда. И омладина је мислила да га изда лепо, и да га као дар преда свечару на дан рођења његова. Мислила је још да и више увелича прославу и пројектовала је о том дану једну ретку свечаност за Дубровник: ту је била спремљена и бакљада у навечерје, и свечана божја служба у јутру, и једна лепа дилетантска представа у вече; ту су имала и српска друштва суделовати, и гости доћи, и изасланства се појавити; речју, ту се имао не само кренути цео локални друштвени апарат с којим се изводе веће свечаности, него се и једна локална свечаност имала претворити у једну велику културну манифестацију српског народа. И то је омладина имала да спреми и изведе. Она је имала да буде тога дана глава

свима културним друштвима и изасланствима, она да председава једном тако просвећеном сабору српскога народа. Улога врло велика, тим већа што је омладина досада ни близу није такве имала. Њена је улога досада била врло скромна, скоро никаква. На њу нико није гледао као на неко организовано тело, нико је није сматрао као дружину зрелу и способну за јавни живот. Она је тек сада први пут манифестовала своју зрелост и способност. Кренувши мисао о прослави свога учитеља, она је први пут кренула једну јавну мисао, први пут сама изашла пред публику, први пут ступила као целина у јавни живот. Али при том првом ступању, њој је требао неко да је уведе у живот, једно велико име које ће и њој имена донети, један велики ауторитет под чијом ће заштитом изаћи пред публику, један вођ који ће је представити свету. И она је нашла вођа, али јој овај умире у часу кад јој је био највише потребан, и она остаје сама, остављена, лишена своје највеће радости, преварена у својем најслађем надању; остаје, као што сама каже, „да несуђеном свечару свом исплете венац самртнички у место венца славе“, и „да пада ничице пред гроб свога великога учитеља у место да диже високо чашу у здравље његово“. На првом кораку, па толика несрећа на њену главу! И опет, сирота омладина!

I.

Ко је био дум Иван? Шта је писао? По чему се толико цени?

Дум Иван је био, то сви знамо, историк, истраживалац наше прошлости, бар једног од најславнијих делова њених, прошлости дубровачке наиме. Он није написао историју Дубровника, али је његов рад на томе пољу готово такав као и да је то у ствари учинио. Он је превео један од најглавнијих досадашњих радова те врсте, Енгелову „Историју Дубровника“, и тиме поправио погрешку коју су пређашње књижевне генерације учиниле оставивши овај рад посве туђ нашој публици. Како, међутим, тај рад не допире даље од 18 века, дум Иван је видео да је данашњем преводиоцу нужно и да га попуни. И он је узео да, уз превод старије историје, исприча и најновију, и да, поред слике сјајних периода дубровачких, пружи данашњој публици и слику, ако не сјајну а оно свакако интересантну, једног периода опадања, периода неактивности и апатије које су довеле Дубровник до данашњег стања. И он је тај посао свршио у нечем боље него што би ко други умео. Сам очевидац свију догађаја, познаник готово свију главних личности, посвећен у све тадашње прилике, он је од ове историје начинио скоро мемоаре свога времена. Мемоаре тачне, наравно, и пуне, јасне, заним-

љиве, са пуно познавалачких рефлексија и још више, и нарочито, са пуно интересантних анегдота. Јер он је анегдоту волео и у њој био врло јак; она код њега замењује дуге описе и педантне извештаје, њу он с правом претпоставља сваком другом средству при сликању. Као Мериме, и он је скоро могао рећи: „у историји, ја волим само анегдоту, а, међу анегдотама, највише волим оне у којима ми изгледа да видим истиниту слику нарави и карактера једне епохе.“

Али дум Иван није радио само на овој општој, политичко-културној историји Дубровника, он се бавио и литерарном историјом овога просвећенога града. Његова „Дубровачка Књижевност“ је, сетимо се, оно дело којим га је омладина мислила даривати о рођендану. То дело обухвата целокупну књижевност дубровачку, песничку и научну, стручну и философску, и беседничку још, речју све што је Дубровник интелектуално створио у току векова. Дело није много научно; тако не би писали ни Г. Јиречек ни Г. Будмани. То је пре једно популарно излагање, али је то после старога и талијанскога Апендинија прво и једино излагање у том пространству; и после, и у њему ипак има доста новога. Јер најпре, дум Иван је био човек који мисли, и онда у његову делу има нових погледа; а после, дум Иван је Ду-

бровчанин, и то стари, а у старих Дубровчана има увек ретких књига и још ређих старих рукописа, па му је отуда могуће било извадити и у дело унети по који непознат податак до којега један модеран истраживалац не би сам доспео.

Ни то није цео књижевни рад дум Иванов. Дум Иван није био само историк, он је био и књижевник у ширем смислу речи. Он је радио и на лепој књижевности, и тај му рад није мањи од научнога, и ако је мање познат. Он је, схватимо га тачно, један стари Дубровчанин, један од потомака Наљешковића и Ђорђића, један од последњих представника оних старинских, нама чудноватих генерација, које су подједнако неговале и науку и књижевност и код којих је сваки учен човек сматрао све врсте књижевних послова као своје, као послове на које га сама његова ученост позива.

Дум Иван је, на пример, преводио из туђих књижевности. Преводио је из талијанске новије књижевности: један „Разговор“ из Амичиса, једну новелу из Гисланцонија с насловом „Носоње“, и једну прерадио по непознату писцу али из исте књижевности, с насловом „Човјек репат“, мало натегнуту у осталом, природнију у талијанском тексту него у српском, због једног каламбура на коме цела прича и почива; обе су те новеле, међутим, од оне старинске

врсте новела које су у ствари као басне, као развијеније моралне анегдоте, као дечије приче готово, мало комичне али са моралном тенденцијом, управо због ове и писане. Преводио је и с латинског: сентенције, можда све, Публилија Сирског, писца из златног века римске књижевности; и неке фрагменте из Петронија, сатиричара из сребрнога века, за које се, насупрот раније поменутим, не би могло рећи да су дечија лектира и које су зато и остале, заједно са Публилијевим сентенцијама, у рукопису код преводиоца. Додајмо овима и хришћанскога писца светог Августина, чије је „Исповести“ до пола превео, али у дубровачком наречју, и ни њих није штампао. Преводио је и с грчког, „Облаке“ Аристофанове наиме; и с немачког: Лесингове „Басне“, деведесет на броју, и један драмски фрагменат из Шилера, оног „Злохотника људи“ (Menschenfeind), дело из прве периоде песникове и мало познато, али које, по дубини идеја и ртању карактера, не уступа познатима; и с француског, најпосле, и то из писаца чији нас избор мало зачуђава. Он је, наиме, превео Волтерова „Микромегаса“, један од познатих његових малих романа, философских и сатиричних; затим ону брилантну „Конверсацију код графице Албани“ (коју је преводилац назвао „Шта је слава војничка?“) од Пол-Луја Куријера, једног од најдуховитијих

писаца и најбољих стилиста француских, из почетка 19 века; најпосле, али врло скраћено, тако да је управо извео а не превео, и покварио тим, ако се сме рећи, „Рамоова нећака“, тај дивни диалог од Дидроа, који је тако исто леп по композицији као и по стилу. Он је, као што се види, доста преводио (ни то није све што смо набројали, има још неких неважних ситница) и с разних језика. Избор који је у превођењу учинио, у главном је добар. Чињен не толико по литерарном мерилу колико по личном укусу, ни по књижевној потреби колико по оном што је преводиоца при читању заинтересовало, овај избор само сведочи о разноврсном читању његовом и довољном разумевању књижевних дела.

Али поред превођења, дум Иван је и оригинално радио на лепој књижевности. Он је, на пример, писао приповетке. Не приповетке из сеоског живота, ни цај боже, нити новеле модерне, нити уопште новеле какве се у овом веку пишу, него неке нарочите, старинске, као из 18 века; приповетке које имају мање причања него диалога, мање радње него рефлексија, које често немају нимало оних првих него се само из ових других састоје. Јесте ли читали „Лука Малога“, који вам је најпознатији јер је штампан и овде, ћирилицом, а који је и прва његова прича? Ето, та прича која нај-

више наликује нашима; која је, ако хоћете, баш приповетка из сеоског живота, јер је из живота ријечког, из живота у дубровачкој околини; у којој су јунаци сељани, у којој су и обичаји њихови, и језик њихов, мало особен и особенији него Љубишин, па ни она није по карактеру као прича Јанкова, чак ни као Љубишина, ни налик. У њој је, као и у осталим дум Ивановим причама, развијена једна тенденција, исказана једна морална рефлексија пишчева, једна истина до које је он дошао посматрањем народног живота и размишљањем о његовој будућности, наиме да ваља чувати народне обичаје. И та прича, као што је дум Иван сам приметио, није „ни роман, ни повјесница, ни философичко разложење него само *листи за спомену да се ожме која истина*"; она је оквир за рефлексије, потка за излагање идеја. А „Госпођа Маре", а „Жагарац", а „Ђово", а „Ђоре"? Све су то приповетке тога рода, све по општој тенденцији сличне „Луку Маломе", све више есеји морални или философски него причања и фикције. „Жагарац" је одиста пре такав есеј него ишта друго, есеј у облику диалога. То је једна конверсација у којој неки учени људи, поп Никола и Цвјетко, са једним простим сељанином, Жагарцем, претресају разне друштвене теме, као што графица Албани и сликар Фабр у Куријерову спису разговарају

о уметности, о талентима итд. Ту се, са једним изобиљем цитата често сувишних, претреса о народности, о књижевном језику који мора бити огледало народности, о племству које мора бити чувар њен, о односу цркве и народа, о свему што писац налази да може поданицима бити оружје у борби са владом. А „Ђово“ је, ако о њему као нештампаном спису смемо говорити, како по свему изгледа, спис исте врсте у главном. Ту можда има више причања него у „Жагарцу“, али је и ту главно тема философска која се претреса. Ђово је врста Кандида који, у младости велики оптимиста, има доцније да искуси велике несреће и, разочаран, постаје песимиста, најпосле у дубљој старости враћа се и од песимизма, и постаје искусан и миран човек, скоро да каже као Кандид: „то је све лепо, али треба окопавати своју башту“. И „Ђоре“, најпосле, и то вам је спис исте врсте, и то есеј у облику диалога, форми једној која је у 18 веку била врло омиљена. Код „Ђора“ ћете веровати ово тим пре што је „Ђоре“, бар једним делом, одиста из 18 века. Ма колико то изгледало чудно, тако је. Јер „Ђоре“ је један веома чудноват спис. Нема ваљда у целој нашој књижевности ни једног списа који би му био сличан, не само по врсти него и по композицији и начињу постања. У њему су управо два списа, од којих један није

дум Иванов. Ми мало пре поменусмо превод „Рамоова нећака“: тај превод, међутим, не носи наслов који му је Дидро дао; тај превод је први део дум Иванова „Ђора“. Сам дум Иван каже за „Ђора“: „овај спис има два дијела, први није друго него Neveu de Rameau Дидроа, понашен.“ Чудновато одиста, да на овом застанемо, како је дум Ивану пало на ум да та два „дијела“ сложи у једно дело. Сложај је био немогућ, и, ма колико да се дум Иван трудио да Дидроа „понаши“ и тиме изједначи његов део „Ђора“ са својим, први део с другим, ипак стрче јаке противности међу њима, и у детаљима, и у општем тону, у основним принципима који чине философију „Ђорову“; ипак је, између Ђора у првом делу и Ђора у другом, разлика толика колика између два сасвим супротна човека. Јер да се из париског „Рамоова нећака“ истеше локални, дубровачки „Ђоре“, требало је преиначити много штошта а није било доста заменити Пале-Ројал Бониновом и Café de la Régence кафетаријом Биримишином.

Најпосле је дум Иван писао и једну драму, „Фрлезију“, у којој је главни јунак, Фрлезија, сматран као луд, али је то философ, мало чудноват, и националист, који тугује и размишља о своме родном граду Дубровнику. Затим је скупљао пословице и народно благо, које је

јако поштовао и сматрао најбољим источником правог књижевног језика. Најпосле је и песме писао, и то не само на српском него и на латинском, што у осталом није никакво чудо у постојбини Рајмунда Кунића.

Дум Иван је, по свему видимо, књижевник разностран и књижевник своје врсте. Он је друкчији од неких наших овамо. Он је учен човек, упућен (и ако на свој начин) у многим књижевностима, у многим језицима, у многим наукама. Он воли уз то философију и размишљање уопште; то можда највише воли. Он размишља о темама философским и темама друштвеним, и то о чем размишља, он стави у књигу. Сва његова дела, и преводи и оригинали, о томе сведоче. Он је читач и размишљач; оно што га при читању заинтересује или до чега у размишљању дође, он преведе или напише. Он је философ-књижевник понајпре, и тиме се разликује од других наших.

Али је он још и мало оригиналан, чудноват мало у свом писању. Мало је растркан, на пример, пише каткад без реда, каткад се понавља без потребе и разлога. У преводима је често слободан повише, изоставља и прекраја каткад. У цитирању он не преводи цитат на српски, али га не цитира ни на оригиналу, него скоро увек на талијанском и онда мало смешно пада читаоцу кад наиђе на овакве ста-

вове: „noi sappiamo.., говори Виктор Иго,“ или: „come se si scoprisse..., вели Бајрон,“ или: „vattene, o parto di mia fantasia, ла надометнемо оне Пушкинове ријечи.“

II.

Као и многи стари Дубровчани, дум Иван није био само књижевник него и нешто више, не само човек од пера него и човек од дела. Његова слика није потпуна ако се узме у обзир само његов књижевни рад; треба насликати целу, пуну појаву његову.

У Дубровнику, да почнемо мало поиздаље, јавио се око 1880 године српски покрет. Покрет је био спонтан, без икаква страна утицаја, поникао чисто на земљишту дубровачком. То је, у осталом, био део већег српског покрета на Приморју. Али се тај део битно разликовао од целине. Док се у северној Далмацији и Боки, покрет традиционално везивао за веру и Српство за православље, дотле се у Дубровнику покрет јавио чист, еманципован од других обзира, готово у пркос тим обзирима. Ту се први пут католици огласише Србима; ту се створи католичко Српство. Појав је био редак али природан. Ако је већина Срба православна, православље ипак није једино обележје српског племена: католик може бити тако исто добар Србин као и православни, једно је вера а друго

народност. Али је појав ипак изгледао некима опасан, и покрет је стекао непријатеље. Међу многим непријатељима, један од најмоћнијих било је свештенство, католичко наравно. Католичко свештенство сматрало је појаву Срба католика као прелазан облик од католицизма православљу и гледало у њему један знак опасан по католицизам. Срби католици временом ће постати Срби православни, тако је мислило свештенство, и, наравно, из бојазни за веру, стављало се одмах у ред непријатеља српског покрета. Требало је разбити ту предрасуду и показати да та опасност не постоји; требало је јаким примерима осведочити да Српство није противник католицизму; требало је да се један угледан католички свештеник назове Србином.

И то учини дум Иван, међу првима и најугледнијима. Дум Иван је био историк и филозоф. Он је познавао прошлост свога народа и био човек слободан од предрасуда. И он је видео да је, по историји и свему другом, Дубровник српско земљиште и да су његови становници Срби. Кад је то видео, он је био толико слободан у свом мишљењу да је смео да разликује народност од вере и да се није морао држати предрасуде по којој католицизам није помирљив са Српством. Да се до тога закључка дође, требало је познавати домаћу историју и имати смелости у мишљењу. Дум

Иван је имао и једно и друго. Тако је могло испасти то да се он, као један велики достојанственик католичке цркве, назове и призна Србином. Али није дум Иван ни само на томе застао. Он је, напротив, из дана у дан све већим Србином постајао. Како је његов појав изазивао жестоке нападе од стране непријатеља, то се дум Иван борио против њих, и у тој борби све ватренији постајао у свом уверењу. Било да су напади долазили од Хрвата. било од свештенства, дум Иван је све јаче и енергичније бранио своје српско становиште. Његово мишљење постајало је уверење, уверење постајало осећање. И тако је испало да од онога младића који се у задарској семинарији подсмевао Хрвату Павлиновићу што чита Вукове списе и српске народне песме, постане један од најачих поборника српске идеје, један од најуверенијих следбеника Вукових. Најпосле, дум Иван је тој идеји ставио у службу и велики део свога књижевнога рада. И својим историјама, и својим новелама он је будио и одржавао народност српску. То му је омладина у највећу заслугу уписала, и погодила је тим да му је та заслуга одиста највећа.

III.

Као човек, дум Иван је био један од најбољих људи. Позната је ствар, и сваки вам о

том у Дубровнику може напричати пуно анегдота, да је дум Иван давао оскуднима и шаком и капом. Прича се, на пример, да је он, док је био парох у Ријеци дубровачкој, не једанпут целу своју примљену плату раздао сиротињи пре но што је до куће дошао. На вратима би га сестра питала: „камо, Иво, динари?“[1]; залуд га је питала, он их није донео кући; сестра је, после таквих случајева, трчала за њим не би ли му искамчила ма штогод новаца да најнужније кућевне потребе подмири. Бивало је и тога, кад му дође који невољник у кућу и заиште што за јело себи и својима, да дум Иван, ако је сам код куће, дигне с огњишта цео ручак и да̑ га сиромаху; што ће после сестра викати и он гладовати, то му је било свеједно. Био је он одиста дарежљив до крајности, до неразумности скоро. Њему новац није требао. Кад је, поставши кановиком, добио већу плату, он је прву такву плату разастр'о по столу и викнуо: „што ће ми ово, што ће мени динари?“ Нису му требали доиста, и зато их је и бацао тако. Али је зато и стекао пријатеља у свакоме. У Ријеци дубровачкој нема сељака који га по добру не помиње; ја сам их сам слушао како говоре о њему. У граду Дубровнику тако исто. Кад је

[1] Новци.

дум Иван једанпут прошле зиме полазио са забаве српског Дубровачког Радничког Друштва, чуо сам једног радника који, гледајући за њим, рече: „више волим видети дум Ивана него *свог оца*.“

А био је оригиналан, чудноват мало, смешан ако се сме рећи у добром смислу, онако један нарочити тип, особењак; то се види већ и по исприčаном донекле. Особењак је, на пример, био у говору. Он није интоновао речи обично, него је управо декламовао, готово скандирао. Али ни то декламовање није било обично, него са неким наглим прелазима у тону, с неким модулацијама неправилним и чудноватим. Почне фразу тихо, готово нечујно, неразумљиво, па одједанпут две три речи акцентује енергично, издекламује патетично, и опет се врати на првашњи тон. Имао је обичај и да се засмеје у сред фразе и да се, кроз смеј, обраћа ономе коме говори, непрестано запиткујући: „а? а?...“, као да тражи одобравање од њега. Замислите од прилике такав начин говора, па ћете видети како је тешко бивало ненавикнутом издржати га. Да се човек поплаши од њега, или бар да се збуни. Кажу да је у том погледу било интересантно слушати га кад проповеда у цркви.

Чудан је био и кад иде. Одевен лепо или не, мантије читаве или мало поцепане, огрнут

у зиму једним дебелим шалом, са засеченим полуцилиндром на глави, забацивао је и дизао високо главу, ону своју старачку карактеристичну главу, налик на Волтерову мало, са оштрим цртама, са проничним али добрим осмејком; и корачао великим одсечним корацима, лупајући при сваком кораку јако својим штапом о калдрму и дувајући на нос и на уста. Могли сте одмах, ако сте на Плаци били са станом и седели у својој соби пред вече, па сте чули кораке и лупу штапа, знати ко иде и куда; ето дум Ивана да прошета и сврати у Љекарницу Шарпћеву, зборно место свију Срба И било вам је мило да видите ту симпатичну и оригиналну фигуру старог Дубровника. Без њега стари град изгледа јамачно пуст и без израза. Човеку је изгледало да гледа некадашњи Дубровник, да гледа град светога Влаха из времена републике, кад види добру и ведру фигуру дум Ивана где у јутру пође на Пиле, па се помаља испод старих градских врата обавијених оним бршљаном који је он толико волео, и долази на Брсаље, место тако згодно за размишљање, које је он изабрао за место радњи свога „Ђора.“

Децу је јако волео. Зато сте око њега могли често видети пуно деце. Њему су деца сваки дан кући долазила да им он преведе латинске задатке, и он се радо занимао с њима.

Лепо га је било видети једанпут у позоришту, у оном старом али добро очуваном Бондином позоришту, кад су се давали „Tristi amori“ Ђакозини, како седи у последњој клупи партера а деца навалила око њега, са свих страна, нагла се и узјашила на клупу, па га запиткују и уносе му се у лице, а он одговара и ужива да одговара на њихова питања.

Могло би се још пуно говорити о дум Ивану као човеку, али је време већ да једном прекинемо. Место свега другога, навешћемо овде једну од многих анегдота које о њему круже. Кад је, пре неколико година, било опело једном виђенијем Хрвату, сви свештеници служе, служи и дум Иван; сви певају, пева и он, али он пева за свој рачун, други текст и другу песму црквену, сасвим друкчије од њих. Поповима криво, мисле да то дум Иван нарочито чини из непријатељства према Хрватима. Кад уђу у сакристију да се свлаче, рећи ће му један: „дум Иване, ако сте се хтјели светити, ви се баш осветисте; ми сви пјевамо како треба и како оргуље ударају,[1] а ви једини кварите.“ А дум Иван му одврати: „ја пјевам како ми душа хоће, и тако сви Срби чине, а само Хрвати пјевају како им се удара.“

[1] Свирају.

Такав је био дум Иван: такав писац, такав делатељ, такав човек. Ко је имао пажње да прочита све ово што смо досад написали, могао је разумети велики значај овог човека и познати ретку симпатичност његове појаве. И могао је осетити колико смрћу његовом губи цела област нашег јавног рада. Јер смрт дум Иванова није губитак само за српску академску дубровачку омладину, која ју је најнепосредније осетила, него губитак и за све нас, за цео народ српски. И, ако је могућно у овом часу послати омладини какву утеху, нек јој највећа утеха буде та, што се око гроба овог последњег Дубровчанина окупило гологлаво и тужно све оно што српски мисли и осећа.

„Н. Искра“, 16 октобар, 1900.

ЧЕДОМИЉ МИЈАТОВИЋ
КАО ПУТОПИСАЦ.

Чедомиљ Мијатовић: *Цариградске слике и прилике*, Н. Сад, 1901 (Књиге Матице Српске, III).

I.

Узимајући у руке књигу чији је наслов горе исписан, мени пада у очи једна ствар која ми изгледа карактеристична колико за самог писца ове књиге, толико можда и за његово, старије коло наших књижевника, и њихово пословање и учешће у нашој данашњој књижевности.

Г. Ч. Мијатовић, један од најуваженијих наших књижевника и научника, писац неколиких дела из финансије и економије („Извод из политичне економике“, „Наука о државним финансијама“, „Кратка наука о финансијама); затим и нарочито писац „Ђурђа Бранковића“, „Балшића“, „Госпође Јеле Балшићке“, „Трговачке политике српских краљева“, „Цара Уроша и краља Вукашина“, „Пада Цариграда“, „Шта је желео и радио српски народ у 16 веку“, „Из млетачке плаве књиге“, „Пре триста година“, и других врло цењених историских сту-

лија и монографија; напослетку, преводилац „Путовања по словенским земљама Турске у Европи“ од Макензијеве и Ирбијеве, „Историје цивилизације у Енглеској“ од Бокла, „Историје турске царевине“ од Ленпула, Буњанова „Путовања поклоникова с овог света на онај“, Франклинове „Аутобиографије“ и можда још којег важног дела енглеске књижевности — могао је, овим својим радовима, утврдити у нама мишљење о озбиљности којом он схвата потребе наше књижевности и науке, и улогу која је њему, по његовим способностима, у овима намењена. Г. Мијатовић је економист, историк и преводилац с енглескога, а наша књижевност потребује и радове економске, и историске, и преводе с енглескога: што год је, дакле, Г. Мијатовић на тим струкама дао, све је одговарало правим потребама књижевности и науке, као што је одговарало и његовим личним способностима. Следствено, ми смо могли, гледајући на побројане његове радове, закључити да Г. Мијатовић одмерава своју књижевну активност не само према својој спреми и способности него и према тачно уоченим и правилно схваћеним потребама књижевности.

Кажем да смо *могли* такав закључак извести, али не кажем да смо га одиста и *извели*. Јер, сем побројаних, Г. Мијатовић има и других радова који нас од тога закључка јако уздр-

жавају. Мислим на неке радове ı
година, наиме на оне преслабе и
веле „Рајко од Расине“ и „Икоı
мајка“ у којима је, нарочито
Г. Мијатовић дошао до тешко
мере да, како он сам каже, у
ности обнови оно писање које
један забавни писац детињасте
(које је само довољно да ко
који за њим иду) Милован Ви
дови, одиста, не допуштају
утврди горњи закључак о кн
Мијатовића, и не показују
у свом књижевном раду бı
правим потребама књижевн
гледа да се Г. Мијатовић
требама руководи

По књизи којом се сад
изгледа. Гледајући па пом
веле, можемо још мисли
хтео, једанпут у свом г
се одвоји од главнога
науци и књижевности.
опробао свој дар и н
привлачнијим књижевı .м.
цимо, било једно мало ре-
Мијатовића према н нас,
ничкој улози, и нип реча,
Мијатовић, могли с нас је

вратити свом старом раду и строго се њега држати. Али гледајући на његове „Цариградске слике и прилике“ које су опет забавне врсте, ствар друкчије изгледа. Неверство о којем смо говорили, постаје право одступање од досадашњег правца, потпуно, вољно. Г. Мијатовић, како изгледа, оставља корисне радове којима се бавио, и одлучно узима друге, за које се не може рећи да одговарају каквим правим потребама књижевним. Он се више не ставља у службу тим потребама, него се просто забавља. Он налази да је књижевност једно згодно средство за разонођење и забаву, и тако је и узима. Тако он гледа данас на књижевност, и према таквим погледима управља своје учешће у њој. И то је врло карактеристично за последње године његове књижевничке кариере. Колико су год оне раније године обележене озбиљним схватањем књижевних потреба, толико ове последње, поред свих изузетака, губе то обележје. То, у осталом, није карактеристична особина само Г. Мијатовића. Има и других старијих књижевника чије се данашње пословање битно разликује од ранијег, и на исти начин као код Г. Мијатовића. Г. М. Милићевић, на пример, као што је општепознато, поодавна је престао гледати на праве књижевне потребе кад пише. Како се, међутим, у овом погледу добро држи Г. С. Новаковић! Он,

и данас као и пре, врло озбиљно схвата свој књижевнички позив, и не губи никако из вида праве књижевне потребе. Он чак и предњачи млађима, отварајући својом „Српском књигом“ и нове путове књижевнога рада којим ће нарочито млађи доцније ићи, и стављајући тиме на дневни ред питања која су можда најпреча данас у књижевности. Али док Г. Новаковић пише „Српску књигу“, дотле његов „присни пријатељ из детињства“ пише забавне путописе о Цариграду. Тако Г. Мијатовић схвата своју улогу у данашњем књижевном времену.

Одиста, какво је данашње књижевно време, сваки озбиљан књижевник ваља увек да има пред очима праве потребе књижевности, и према њима свој рад да удешава. За шта је ко способан, нека ради, али нека сваки гледа како се то слаже с главним, познатим циљевима којима књижевност тежи. У нашој књижевности има толико празнина да их само добро упућен рад свију књижевника може попунити, а сваки књижевник може да види које су то празнине. Данас кад елементарне књижевне и научне потребе нису задовољене; кад главна дела по појединим, нарочито научним, струкама и родовима нису написана; кад преводној књижевности, на пример, која је данас, у многим књижевним родовима, скоро најпреча, није ни здрав темељ постављен — данас је

свако књижевно пословање које не иде на то да те потребе и празнине подмири, просто ћердање времена и узалудно трошење снаге. Књижевност има свој циљ, и књижевници своју дужност. Данас се то нарочито осећа, јер се данас, више него пре, осећа од колике је сметње књижевности то што ни елементарне књижевне потребе нису подмирене. Нека се само једанпут те потребе подмире, ето то је чему књижевност тежи; нек се једанпут савлада тај огромни основни посао њен, без којег она не може напред. Али да се тај посао савлада, потребно је да сваки буде свестан тих елементарних књижевних потреба.

Да се задржимо само на областима на којима је Г. Мијатовић радио, данас и историја, и преводна књижевност (кад оставимо финансију као стручно знање), потребују раднике исто као и пре, ако не и више. Ако данас на домаћој историји има доста и активних радника, рад се показао тако разноврстан и обилат да ни релативно већи број њихов није довољан, и није никако умесно да старији радници напуштају то поље и лишавају га своје јаке помоћи. Г. Мијатовић је слободно могао наставити свој лепо почети историчарски рад, и не остављати га никако. Шта више, он је могао замислити и какво веће дело историско, прегнути на писање целокупне наше

историје, или можда једне велике периоде њене, употребити све своје слободно време последњих година на такав обиман посао, и тиме достојно завршити своју историчарску каријеру. Нисам стручњак, али знам да се о Г. Мијатовићу као историчару тако лепо мисли да држим да би такав рад његов био врло лепо поздрављен, а већ сви знамо колико би био потребан. У осталом, примедба коју сам овим хтео да учиним, не захтева никакву стручност. Мене овде занима само Г. Мијатовић при крају своје књижевне и научне каријере, и што бих хтео да запитам, то је: како он није нарочито спремао које веће дело да је њоме заврши? Зар њему није никад долазила жеља да изради нешто веће од „Ђурђа Бранковића", посао неки на којем би неколико година радио? И никад, да себи спрема једну лепу, пуну књижевничку старост? Штета, а то би тако лепо било!

Али рецимо да Г. Мијатовић у последње време није био у приликама да ради домаћу историју, он се могао и другим послом бавити, на другом пољу учинити какав већи покушај. Као преводилац, на пример. Како је енглеска књижевност пуна добрих дела, зар он није могао одабрати их неколико, па превести? И ја ту не мислим на оно превођење које је посао и терет, превођење под морање, него на оно по својој вољи, по свом личном укусу

и симпатијама, које је права сладост и једна од најлепших интелектуалних забава, поред тога што је врло корисно. Г. Мијатовић је могао одабрати једну групу списа, списе моралне на пример, па превести. Или је могао узети једног писца па се само њиме занимати, преводити га и писати о њему. Што није превео Меколија, на пример? У нас се још није тако преводило; нису преводиоци заволели једног писца па га, лепо и систематично. преводили. А без тога скоро нема праве преводне књижевности. Кад таквих преводилаца буде, појачаће се и воља за превођење, развиће се и строжи захтеви, уносиће се више финоће у посао, скочиће цена то̀j књижевности, облагородити тај лепи рад који је код нас, у пркос изузецима, још врло запуштен. Г. Мијатовић је, међутим, могао дати леп пример за то. Он је поред способности имао и врло згодне прилике за такав посао (завидне прилике!), и пропустио их ипак. Седети неколико година у Лондону, у једном тихом и мирном крају Лондона. у Кенсингтону, у зеленом и лиснатом Кенсингтону, пуном башта, скверова, паркова и лепих вила и кућа; бити повучен од послова друштвених и јавних, или бар не бити узнемираван од њих; уопште, бити без великих брига, трзавица, невоља; — зар то нису завидне прилике, и зар није грех пропустити их?

II.

И у области путописа Г. Мијатовић је могао написати једну добру и корисну књигу. Да је он писао, на пример, о Лондону, у којем је тако дуго живео, који зацело врло добро познаје, чији је јавни живот с дана на дан свестрано пратио, чије је музеје и галерије прегледао, у чијим је библиотекама радио, у чија је позоришта ишао, о којем се уопште имао прилике потпуно и довољно обавестити, и то у сваком погледу, и културном, и политичком, и привредном, и трговачком, и религиозном, и у погледу спорта ако хоћете, и сваком другом; да је он, дакле, писао књигу о Лондону, та његова књига била би и корисна, и добра, и потребна, и скоро као поручена. Ја и не помињем колико би она била интересантна, и интересантнија него друге књиге путописног рода, јер би у њој било говора о музејима, библиотекама, парламенту, уметности, о стварима дакле о којима сваки од нас једва чека да што више прочита и сазна.

Али Г. Мијатовић то није учинио. Он је, напротив, по неким необјашњивим узроцима, седео неколико година у Лондону и за цело време, изгледа, нестрпљиво чекао прилику да учини један излет до Цариграда, не би ли могао што о њему написати. Чим му се прва прилика јавила, он је отишао, и одмах нам

дао књигу с тога пута. Очевидно, он није марио да пише о ономе што добро зна, него о оном што одавна воли, а Цариград изгледа да одиста воли. Јер шта је могао да пише о Цариграду (мислим да пише *познавалачки)*, у којем је био свега шест месеца, и који познаје толико колико и сваки обичан турист? Има само једна ствар у томе коју је могао као познавалац израдити, а то је историја Цариграда; он је, наиме, могао дати добра историска причања и податке о овоме у колико се она дају унети у путописне црте. Али на страну ту историску страну путописа, о чем је другом могао познавалачки писати? О вери, цркви, културним установама, привредном стању, администрацији турској? Сумњамо, најпре, да се све то за кратко време може лепо познати; а после, Г. Мијатовић као да није ни хтео, ради својег писања, да све то проучи. Он као да није марио да напише једну солидну и темељиту књигу о Цариграду, нити да овом приликом уђе у ред „учених“ писаца. По целој књизи, ствар тако изгледа, и по кретању још које је као путник по Цариграду чинио да види и позна ствари. Г. Мијатовић је (тако изгледа по подацима које је сам о себи оставио у својој књизи) живео у Цариграду као један старији отмен господин који се забавља. Он се н.пр. кретао једнако у дипломатским круговима којима је

и припадао, интересовао се стално за њих и скоро само за њих, живео у Терапији и чинио отуда каткад излете по околини, возио се свако јутро лађом по Боспору пуна три летња месеца, враћао се у вече кући опет лађом, и само уживао за то време у лепом изгледу, гледао покаткад коју параду и свечаност, седео у вече на тераси Летње Палате или другог ког хотела, слушао бечке валцере и гледао лепе и елегантне жене, или седео код куће и читао „Quo vadis?“ и „Бранково Коло“, итд. Ето тако је Г. Мијатовић (после свог званичног посла, разуме се; ми о њему овде никако не говоримо као о државном службенику) проводио време по Цариграду. Међутим, оваква употреба времена не одговара оној коју би имао чинити прави путописац, онај који хоће озбиљно да позна Цариград, свет и прилике у њему. Ко хоће да проучава, мора чинити више кретања, имати више путничке активности. Мој добар пријатељ Г. Алфред Јенсен, који се *добро* разуме у путописима, дајући ми једанпут на читање врло цењени путопис Иде Дирингсфелд о Дубровнику и Далмацији, рекао ми је да он ту књигу и њеног аутора врло мало цени. „Замислите, рече, какав је то путописац који годину дана седи у Дубровнику, па ни један излет не учини по околини, него свега једанпут пође на Локрум?“ Г. Мијатовић, по активности

што је као путописац уложио у посао, личи у главном на ову списатељку. Одиста, шта је он, према овоме како сам прича о свом занимању и навикама, могао видети по Цариграду да нам о томе може причати? Ништа друго до оно што је видео с лађе, с терасе од хотела, са прозора своје куће, с некога места на Боспору, с неког моста у Пери, овде онде по својој омиљеној Терапији. И он је то одиста и описивао. У његовој књизи, сем оног историског дела који смо поменули, т.ј. сем описивања историских споменика и причања у њих уплетених, и не описује се ништа друго до лепота Боспора и Цариграда, живот и кретање у Пери и Терапији, церемоније и сјај Селамлика, цариградски пси напослетку. Има, додајмо, и једна глава о султану, коју је Г. Мијатовић, у својству дипломате, сматрао за неизбежно прикључити својој књизи; и то је онда све што је у десет глава те књиге написано. Је ли то доста да књига буде познавалачка, солидна, добра? Очевидно не. Г. Мијатовић је, по свему се види, дао један лаки и забавни спис а не дело озбиљног познавања и посматрања. Уздајући се у своје стилистичке способности, он је можда мислио да ће празнине и оскудице познавања накнадити „поетским“ описима, стилистичким покушајима у роду Т. Готјеа и Е. Амичиса.

Али оставимо на страну ову сумарну оцену с којом смо у опасности да изгледамо неправични у оцењивању, и уђимо у анализу књиге, изнесимо потврду за ово што смо рекли. Пођимо с писцем заједно по Цариграду и гледајмо чему се можемо од њега научити. Ту можемо видети колико је књига пуна и корисна и иначе каква је.

Из глава које говоре о историским споменицима највише можемо научити, и оне су можда најбоље у књизи. Пишући о Св. Софији, Серају и Зидинама, Г. Мијатовић даје опис ових споменика и потребне историске податке уз то. Код Св. Софије, он описује спољашњост и унутрашњост ове некадашње хришћанске цркве, царска врата њена, предворје, лепе стубове и остале делове њене; прича историју њену и опомиње, у краћим историским сликама, на крштење Срба, расцеп хришћанске цркве, последње моменте хришћанске владе у Цариграду, и остале историске догађаје који се за ову цркву везују. Код Сераја, даје опис овога крвавога двора, показује Јаничарску Авлију, Капију Царску, Капију Мира, и ону злогласну Капију Блаженства која опомиње на Издајничку Капију лондонскога Тауера; прелази затим на опис драгоцености и знаменитости у Казни Сераја која изгледа као какав историски музеј; прича о Светом Огртачу про-

роковом, о Кавезу где су султани затварани, и уз све то дода и наниже анегдоте, слике, призоре историске о султанима и њихову збацивању с престола и др. Код Зидина напослетку, он даје опис ових старих фортификација цариградских, и прича историју њихову и која се за њих везује. Код свих тих споменика, Г. Мијатовић је добар вођ наш, сигуран са својим предметом и потпуно поуздан у оном што каже.[1] Само, има једну ману. Г. Мијатовић није довољно разгледао те споменике, и не може нас о свему потпуно обавестити. Он је н.пр. у Св. Софији и Серају био само једанпут, као што се види из причања (колико је пута Зидине разгледао не види се из књиге, али ни код њих није све разгледао) и није се враћао да их поново прегледа. Тако он није видео Скендербегов мач на пример, ни сабљу Мухамеда Освајача, у Серају; тако ни неку кулу у Зидинама и натпис њен о Ђурђу Бранковићу (баш о Ђурђу Бранковићу!), нити унутрашњост једне цркве коју је београђанска колонија подигла. Због тога немате у књизи описа ових знаменитости. Због тога, т. ј. због таквог недовољног прегледања његовог, имате каткад и

[1] Колико сам ја видео, има једна омашка у причању историје. Г. Мијатовић каже, стр. 155, да је Свету Капелу у Паризу саградио Луј (он га зове: Луис) *XII*, а не Луј *IX* (Свети) како је у ствари било.

неодређене, несигурне описе: „зидови (Св. Софије), каже он, јесу од разнобојног углачаног мрамора; *учини ми се*, махом зеленкастог“; или: „десно је (описују се слике над једним вратима Св. Софије) у округлом медаљону Богородица; лево, *чини ми се*, Св. Јован еванђелист“, итд. Али сем ове мане која се односи на његову путничку активност и туристичку радозналост, Г. Мијатовић има и другу једну, јачу. Та је мана стилска и везује се за општи начин његова писања. Г. Мијатовић воли, и ми одавно знамо за ту његову слабост, да историске догађаје прича што драматичније, патетичније; и ми немамо ништа против тога. Али он уз то, из неких необјашњивих разлога, налази велика задовољства у извесним баналним приповедачким процедурама које су врло јевтиног ефекта а које су озбиљном човеку отужне. У место н.пр. да, после описа какве историске знаменитости, просто исприча догађаје који су с њом у вези, Г. Мијатовић обично представља како му се ту указала визија тога догађаја, како је он потресен, како се занео, како се после пробудио из тога заноса, итд. „Да станем овде..., да вам испричам бар једно од привиђења која су ми се... наметала“, каже он кад ступи пред Капију Блаженства. „Готово бих рекао да ме је светлост са кубета (Св. Софије) занела у неку врсту хипнотичнога сна, у коме

ми призори од догађаја... излажаху пред очи; мој каваз разбуди ме из тога сна.“ И иначе Г. Мијатовић претерује са својом осетљивошћу. Кад уђе у Св. Софију, он овако описује свој утисак: „осећах се изненађен, пренеражен..; осећах се усхићен, и опет готово престрављен...; осећах се за неколико тренутака као засењен и збуњен; требало ми је да се приберем, а кад се прибрах, онда почеше да се истављају преда ме философска питања“. Та философска питања, рецимо и то узгред, која се пред њим „истављају“, боље рећи те рефлексије које он одмах после оваквог увода додаје, то су просте мисли моралне, побожне, поповске, нимало учене, које би пре приличиле неком свештеном лицу у црквеним приповедима него једном модерном историку у озбиљном причању догађаја. Бог је казнио хришћане што су грешили о законе његове; црква Св. Софије проклета је од аргатника који су је зидали, ето то су од прилике рефлексије које Г. Мијатовић, размишљајући о судбини Св. Софије, даје као одговор на она „философска питања“. На страну те рефлексије, сувишна ова осетљивост није требала Г. Мијатовићу. Све те неприродности осећања, цео тај систем сентименталности, тај укупни реторички апарат и сва та празна декламација не вреде ни из далека колико једно просто и природно причање.

Такав је, да само још један пример наведем, случај и са једним местом одмах у почетку књиге. „Осећах — каже Г. Мијатовић пролазећи жељезницом ноћу поред Балкана планине и не могући га видети — празнину неку у души, и изгледало ми је да је ова мрачна ноћ нека пакосна аветиња која ми не да̂ да видим Балкан и ако га пролазим, јер јој је мило да душу моју мучи особитом врстом тортуре за коју уобразиље једнога Дантеа знало није“. Лепо, али кад је то тако страшна тортура не видети Балкан, што Г. Мијатовић није узео дневни воз?

Што се тиче оних других глава књиге у којима се не прича историја него описује данашњи Цариград, у њима Г. Мијатовић често није добар вођ. Њега врло мало ствари интересује, и он ту скоро нема шта да нам каже.

У првој глави н.пр. у којој је описан укупни изглед, први утисак, и у којој се говори о Стамбулу, све сумарно и укратко, Г. Мијатовић се одмах показује једнострана укуса и навика̂ које нису за путописца. Њега, наиме, Стамбул не занима; и што је он у њему нашао, то су узани тротоари, прљаве улице, рђава калдрма. Непрестано се на то тужи кад о Стамбулу говори, и изгледа као господин који је дошао да види нешто бајаги интересантно, а овамо нашао само оно што га љути и чини

нервозним. Ја нисам био у Цариграду, али држим да те „прљаве улице“ у Стамбулу ипак морају имати нечег интересантног. Ко воли оно што је локално, домаће, оригинално, карактеристично, живописно, јамачно ће баш у том крају Цариграда наћи доста ствари које би га живо заинтересовале. А то треба да воли ко је путописац. Мериме, кад је био у Шпанији, ишао је толико далеко са својим интересовањем за оно што је у тој земљи локално и карактеристично да је гледао и тражио да види све страшне и ужасне ствари (борба с биковима, осуђивање на смрт и вешала, хајдуци и бандити, итд.) и само њих описивао у својим дивним „Писмима из Шпаније.“ Ми не тражимо то од Г. Мијатовића, али бисмо могли тражити више интересовања за оно што је чисто турско, право домаће. Он, међутим, једнострано воли само оно што је космополитско, интернационално, општеевропско у Цариграду. Он воли модерне делове вароши, господске куће и улице, елегантан свет, дипломатију, итд.

Колико он то воли, види се по глави о Боспору. У тој глави у којој је описана једна шетња лађом по Боспору, с подацима о свему што је важније на једној и другој обали овога мореуза, Г. Мијатовић једнако мисли на тај фини и елегантни свет, нарочито на диплома-

тију. Ту кипте подаци о дипломатима, потпуно излишни у осталом. Куда год лађа пролази, Г. Мијатовић показује на станове страних посланика и њиховог персонала. „Ту је, каже он н.пр. нова зграда летњиковца аустријске амбасаде.“ Или: „настају тераса и парк летњиковца немачке амбасаде; ова је на југоисточном крају залива..., као што је летњиковац енглеске амбасаде... на северном крају.“ Или: „сад су у њему (Бујукдере) стални летњиковци само шпанскога посланства и руске амбасаде.“ Код ове последње, он описује и унутрашњост, и показује које је стан посланика а које осталог персонала. „То је случај, наставља он неуморно, са два пространа турска конака која... чине летњиковац француске амбасаде.“ Чак казује и где је који приватно и за неко време становао: „за мога бављења у Терапији, становао је у Бујукдеру и бугарски дипломатски агенат.“ То за бугарског агента сматрао је за потребно да још једанпут, у другој глави, понови, као што је учинио и за још неке од горњих посланстава. Сви ти подаци, међутим, о становима, ма колико били блиски и природни код Г. Мијатовића, апсолутно су без важности за нас. Нас обичних читалаца, којима адресе тих посланстава неће требати, те се ствари ни најмање не тичу. Г. Мијатовић их је слободно могао изоставити, и место њих

метнути штогод друго, важније. Његова би књига тиме само добила. — Та глава о Боспору има (додајмо још и ово) и других мана. У место да је у њој Г. Мијатовић дао један артистички опис лепота боспорских; да је н.пр. нашао једну тачку с које је најбоље гледати на целу панораму ове тако хваљене околине, па описао целокупан утисак који човек с те тачке има; да је, наиме, дао једну праву слику, једну рељефну и изразиту слику целе те лепоте природне и свих оних сјајних, богатих двораца и зграда, тако да и читалац осети ту лепоту и добије живу слику предмета — Г. Мијатовић је дао сув опис Боспора, тачну топографију његову, детаљан план важнијих тачака на њему, скоро бедекерска упутства, позивајући нас непрестано да се дивимо лепим местима, и бринући се јако да се не огреши о географску тачност кад бележи кретање лађе којом кроз Боспор пролази (цела глава је замишљена као опис једне шетње лађом). Томе је додао извесне податке, разне врсте, о овом или оном месту на Боспору, реминисценције из дипломатске историје итд. На тај начин, његова слика Боспора није ни мало артистичка. Артистички опис, у осталом, тежак је. За такав опис потребан је и добар поглед, и колорисан стил, и живописни детаљи, и богатство изразитих компарација које одједном више кажу

него подужи опис, и многе друге особине које је н.пр. Тен имао пишући свој „Пут у Пиренеје“. А Г. Мијатовић, будимо праведни, и сам је видео колико је такав посао тежак, и одустао је од намере да га на себе узме. Он то одмах, у почетку те главе, каже, у једној иначе врло невештој реченици, и тиме се донекле оправдава.

Ми рекосмо раније да Г. Мијатовић воли у Цариграду само господске делове вароши. Наравна ствар да ће о Пери и Терапији највише писати. Вредно је, дакле, видети и главе које о томе причају.

Описујући „велику улицу Пере и мост Валиде Султаније,“ Г. Мијатовић даје један укупан опис овог места, црта један моменат из живота и кретања по том делу вароши, баца један поглед на гомилу која ту разнолика гамиже, и тако исписује неколико страница своје књиге које садржавају доста жив опис, и боље су него оне што су посвећене Боспору. Али у овој глави има и примедаба не врло озбиљних. Г. Мијатовић воли да у своје описе унесе и извесне примедбе које не одговарају много достојанству једног озбиљног писца него пре приличе младим каваљериским официрима, али које он с видљивим уживањем пише, и којима се труди да да̂ форму пикантну, враголасту, што враголастију. Описујући ту

улицу Пере, он ће, наравно, рећи како у њој богате Гркиње и Јерменке иду одевене елегантно, по последњој париској моди, али ће одмах с великим задовољством додати: „није чудо што млади турски официри праве ту улицу *објектом својих концентричних маршева.*“ Духовитост и елеганција ове фразе потпуно одговарају озбиљности саме примедбе. Такве фразе, међутим, налазе се у Г. Мијатовића готово увек кад сличне примедбе чини, кад о женама говори.

А он о женама говори скоро кроз целу књигу. Оне су му скоро непрестано на уму, и с великим задовољством њих гледа да се дотакне у писању. И још, рекло би се, воли да их каткад дира, да их задева, да се као шали с њима. Он ће н.пр. описујући како човек, при пролазу улицом, треба да пази да не нагази на псе што леже изваљени по улици, одмах додати како је то тешко и „немогућно“ кад у исто време треба „загревати очи своје на топлим пламеновима из црних очију елегантних Левантинака“, које туда пролазе. Или ће, описујући Туркиње, употребити, и то где год може, прилику да нам каже како „подижу и забацују танке јашмаке с лица“, и како се мушки пропињу на ноге да их тада виде. „Међу булама је, каже он описујући неку улицу која води у Јилдиз, свагда пуно младих жена и девојака

у фереџама од врло живих боја и с јашмацима преко главе уназад посувраћеним, тако да ђаури могу да виде по неко округло лице што као пун месец (компарација није бог зна како срећна) осветљава ноћи харемске". То ће Г. Мијатовић поменути и кад „поетично" говори о женама (и тај начин је код њега доста чест). „У батару, каже он, седе три младе буле...; видите само као један облак од лаког свиленог тула у живим бојама, и, изнад тога облака, три анђелске главе с детињским осмехом на руменим уснама и у крупним црним очима; изгледа да им чини велику радост... што ђаури пешаци дрско завирују у кола и често узвикују *ах!* и *ох!*" Или, кад описује Боспор и помене узгред неку кафану у којој свира неки женски оркестар, Г. Мијатовић сматра да ће му бити неопходно потребно да да̂ и овакве примедбе: „није немогућно, казује он, да понеку булу, више него свирачице и њихова музика, интересују млади ђаури који онуда пролазе..." Таквих примедаба има пуно, и све истог калибра. Очевидно је да о женама јако воли да пише, и да га то скоро највише занима на његову путу. Можете онда мислити какав је тек кад у Серај улази, у онај дворац где је харем султанов. „Мени је реч *Серај*, каже он са̂м, била мађичнија но што је Аладину (не ваљда Аладину, него Али-Баби) реч *сезам* икада могла

бити; она ми је отварала не само царев селамлик, него и царев харем.“ Кроз цео Серај он пролази, и једнако чека моменат кад ће му вођ показати харем. А како се изненади кад му, после целе шетње по Серају, вођ каже (или како се Г. Мијатовић финије изражава: „дâ нам финим начином на знање“) да више нема шта да се види у Серају! „А харем?“ једва изусти разочарани Г. Мијатовић. „Харем смо прошли давно“, одговори му вођ. „Што ми не показасте бар један слепи зид његов?“ јекну болно наш путописац.

Ето такав је Г. Мијатовић по слици коју је о себи дао, и толико се он интересује за женски свет. То интересовање прелази ону меру коју има читалац жељан да чује што год о Цариграду, а и за самог Г. Мијатовића, који је уз то и преводилац Франклина, то постаје скоро shoking. Колико то интересовање, само још то да додам, пада у очи, види се и по глави о султану. Г. Мијатовић и са султаном разговара о женама! Он сâм прича како је с њим говорио „о упливу жена на људе, о слаткој залуђености у коју нас хашиш љубави заноси, о презрењу којим љубав неће да чује за ваше достојанство,... о чудној слабости и најачега човека према најслабијој жени... о немоћи људске философије па чак и европске науке да испита природу љубави и да јој лека

нађе...“! Прочитајте ту главу о султану (ја се не могу на њој задржавати), па ћете видети сами. Прочитајте је, јер је она и у другом погледу интересантна, јер се у њој види (ако је оно истина што се тамо каже) и како наши посланици воде поверене послове, и како симпатично Г. Мијатовић мисли о султану и даје један портрет његов који се, у осталом, много разликује од портрета што су скицирали добри познаваоци султана Џемс Фази и Шарл Хекар.

Али о томе нека пишу други, позванији. Ми се, међутим, вратимо на Г. Мијатовићев опис Цариграда, на главу о Терапији.

У тој глави Г. Мијатовић описује најпре како изгледа Терапија, и то укратко; а после, шта се све ради у њој, од један до два сата, од три до четири, од осам па на даље, и како живе дипломати, и чим се забављају; а најпосле, шта се све види с прозора Г. Мијатовићева, какви призори излазе пред очи, како изгледа улица, ко пролази њом, итд. У тој глави у којој има доста личних места, помена о познанствима Г. Мијатовића, у шта би било индискретно улазити, има још и занимљивих сличица, као што је она о једном Русу морнару који хоће да части једну Циганку долдрмом. Али су такве сличице необично ретке (свега та једна), а остале су све неки „страсни“ описи, некакви лирични изливи, пасажи из сен-

тименталних романа, и то све о женама (у овај мах писац највише о њима говори), а све поводом оних које Г. Мијатовић види с прозора. Ево један пример:

»Господска једна каруца устављају се под мојим балконом. У њима седи... млада госпођа... *(њен опис)*. Она очекује неког. Поред ње је на седишту једна кита дивних ружа. Чини ми се да се мирис њихов пење горе до мога балкона, да се љуби с мирисом мога каранфила... Млад човек у европском руву... стиже до каруца... и, узев руку коју му млада и лепа госпођа пружа, приноси је полако к уснама.. А млада госпођа поздрављаше мило, осмехом са усана и осмехом из својих лепих очију, свога пријатеља. Видех како му живо притиште руку. Како је срећна она! И како је тек он срећан! О нека им Бог даде да су дуго, дуго тако срећни њих двоје младих, красних; њих двоје којих се душе очевидно љубе! Какав би диван роман био историја те две душе! Али ко зна какав ће свршетак те љубави бити?...«

Да не говоримо о умесности ових места у једном путопису, али какав је то опис и стил? Ко још данас тако пише? Ко *воли* овако да пише? И мени сад пада на памет како свет наш са уживањем чита Г. Мијатовићеве радове, и воли његов стил, његов слатки стил! Пада ми нарочито на памет како ми је један историк на Приморју једанпут рекао да Г. Мијатовић, каже, као историк није бог зна шта,

али као стилист просто је божанствен: „è divino“, каже. Divino? Можда; у осталом, како по чијем укусу; али, ако је комађе овога стила, као што је ово што сад исписасмо, божанствено, онда ја не знам шта је неприродно, извештачено, лажно.

Последња глава у књизи, она о цариградским псима, исписана је лако, духовито и зачињена једним сасвим пријатним хумором.

„С. К. Гласник“, 1 јан.-1 фебр. 1902.

НАПОМЕНЕ.

I.

(Стр. 2, ред 5—18).

На моју молбу, Г. Мих. Гавриловић, државни архивар, тражио је и нашао у Државном Архиву акте о отварању катедре и постављању А. Вукомановића, из којих (Кнеж. Канц. В. Ф. I 1852, № 14) саопштавам ово:

Вукомановић, који је провео неколико година у Русији и »на вишим училиштима разне струке наука слушао«, вратио се 1851 године у Србију, и 29 октобра предао кнезу молбу у којој предложи »да би добро и полезно било у нашем Лицеуму неке учебне предмете који су нама и народном животу нашем најближи, и то, између остали, нарочито историју народа српског и историју српске књижевности завести и преподавати«; он се, у осталом, сâм понудио за професора. Кнез пошље Вукомановићеву молбу »Попечитељству Просвештенија«. Ово, по саслушању школске комисије, усвоји Вукомановићев предлог, и као свој га упути Државном Савету, 23 новембра. Разлози са којих је овај предлог у »Попечитељству« усвојен, казују се у спроводном акту »Попечитељства« врло опширно, и своде се на ово. »Кад се, каже се у том акту, по Паризу и Берлину заводе катедре историје и књижевности словенске у опште, и тамо се налази довољно основа и повода говорити о славној прошлости српској и о знаменитим плодовима српске слове-

сности, зар да се то исто, а и много више, о Србима и у опште о Словенима не би могло и имало код нас сами Срба заводити и удјејствовати? Славна и знамените прошлост српска једини је основ и садашњости и будућности српске; да ње није било, не би се народ српски у овој снази живота одржао;... ову прошлост нам... ваља као штит Српства и свети аманет праотаца наши уважавати.. Сумња она гдикоји књижевника наши да је историја српска јошт тако сасвим слабо позната и обдјелана да се не би достојно с ползом и чашћу предавати могла, никако постојати не може, почем је доиста већ много и на нашем и на страним језицима о Српству писано... Најпосле, кад би баш и тако било, т.ј. да је историја српска слабо обдјелана и књижевност наша слабо позната и разјашњена, то би тим већи био повод и причина настојати да се историја обдјела и позна..., а и сама књижевност, и стара и нова, заслужује да се младеж српска с правцем и духом њеним упозна, бар и зато да види шта јој чинити предстоји да највеће и најближе оскудице попуни.« Државни Савет, на то, 1 децембра, предложи кнезу да се на Лицеју »заведе« и оснује, а кнез 18 децембра уважи оснивање »редовне катедре за историју народа и књижества српског.« »Попечитељство просвештенија« онда, 4 јануара 1852, предложи Вукомановића за професора те катедре, и кнез, 11 јануара, постави предложенога »за професора историје народа и књижества српског«.

По »Просветном Зборнику« (стр. 58), могло би се судити да је историја српске књижевности и пре Вукомановића била некако предавана; ту се, наиме, каже да се 1845 године на нашем Лицеју »отвори катедра за филологију словенску«, која би „укинута" 4 фебруара 1849.

II.

(Стр. 23, ред 1—5).

Критика текста у ствари не узима се у ширу литерарну критику него у чисто филолошку. Да она ипак и много користи литерарном испитивању, о томе, наравно, не може бити сумње. Она има да приреди текст свих песничких и уопште књижевних дела која су остала у рукописима, и какав она текст дâ, таквим се после литерарна критика бави; очевидно је, дакле, да, код свих случајева где се оцењују дела те врсте (а таква су обично дела старијих књижевности), литерарна критика мора звати у помоћ критику текста, и од ње тражити услуге. А таквих случајева има често у књижевностима. Кад је у времену Препорођаја пробуђена и доцније појачана пажња према грчким и римским класицима, требало је најпре да филолошка критика нађе рукописе њихових дела, да их пореди, оцени, приреди по њима издања, па тек онда да буде могућно право литерарно проучавање старих класика. И код нас је, то сви знамо, таквих случајева било, и то много, н.пр. за сва дела старе и многа дубровачке књижевности наше; и нама није потребно да даље ређамо примере у потврду реченога. Али ћемо ипак навести један, из француске књижевности, карактеристичан, о томе колико је критика текста помогла литерарном проучавању Паскалових „Мисли“. Као што је познато, Паскал је оставио само фрагменте своје „Апологије хришћанске религије“ коју му смрт није дала довршити, и те су фрагменте (а то су његове данашње „Мисли“) издали неколико година после његове смрти његови другови из Пор-Ројала. Али, из бојазни од слободних идеја Паскалових или из других скрупула, они издаду посмртни Паскалов спис с поправкама, преиначењима, изостављањем, и њихов

текст, такав какав је издат, важио је као једини од 1670 до 1843. У то време, међутим, заинтересује се за Паскалове „Мисли“ Виктор Кузен, познати литерарни критичар, онај за кога Сент-Бев каже: „он је врло рано имао неки двоструки инстинкт, двоструку страст, а противуречну: он је човек који се занима текстовима, тражи рукописе, интересује се за сколије и коментаре, преписује их до последњег слова, неће ни за себе ни за друге да жртвује ни једну варианту и ни једну лекцију; и ипак се кроз све то, уздиже, шири све више, генералише, долази до концепција једнога вештака и живости једнога беседника“. Кузен, дакле, потражи рукописе, нађе све што му бејаше потребно да отклони преиначења Пор-Ројала, да ресторише текст Паскалов, првобитни, прави, и издаде такав текст 1843 године. Али у исто доба тај човек који је изгледао као да хоће само да дâ коректнији текст, и као да воли само претраживати и дешифровати старе прашњаве рукописе по библиотекама; тај човек, баш на основу тога текста и тих рукописа, на основу „једне масе детаља који су дотле спадали у искључиву област библиографа и издавача и којима су ови једва достизали да даду понека местимична и сува објашњења“, на основу библиографије „која није била навикнута да се ко са инспирацијом њоме служи“, — уђе у стварно проучавање Паскала, испореди пажљиво његову прозу с прозом његових суврееменика и претходника, продре у тајне његове композиције, његова писања и стила, завири у његову радионицу тако рећи, похвата му све, и најситније конце, и, одједаред, из сред те „археологије“, древности и ситног рада, са живошћу и ватром оцрта и изведе дивну и величанствену физиономију Паскалову. Тај се случај Кузена са Паскалом памти, и сматра се да је тад учињена „цела једна револуција у критици“

III.

(Стр. 29, ред 18—20).

Критика текста, наравно, има такође примене у све три области наше књижевности, и примењивана је одавна. За стару, то је по себи јасно, пошто су сва дела њена (овде не рачунамо издања наших старих штампарија) остала у рукописима, по правилу познијим и исквареним. За дубровачку, то важи скоро у истој мери, пошто су и у њој многа дела у рукописима остала, а ни штампана издања нису увек коректно приређивана. За нову, ствар не важи ни из далека у тој мери, али важи ипак: и у њој има делâ рукописних (Јоаким, Стерија итд.) и дела рђаво изданих, с пуно штампарских погрешака и бесмислица (Медо Пуцић; в. о издању његових „Пјесама" чланак Г. М. Цара: »О једној српској књизи", „Срђ", 1904, стр. 51); да се она издаду коректно, потребно је узети у помоћ критику текста. С колико су мало критике дела наше нове књижевности издавана и колико је ова критика потребна при њихову издању, нека послужи овај пример. У издању Бранкових песама од 1879, J. Бошковић, уредник издања, штампао је „Утопљеницу" и „Освету" као два засебна спева; а то је, у ствари, један спев, и „Освета" је чисто и логично продужење „Утопљенице", као што је то Вуловић („Бранко Радичевић", „Глас" XIV, стр. 71) лепо показао, и као што је јасно сваком који те две песме једну за другом прочита. Што је тај спев први пут (1862) штампан са та два наслова и као два спева, није ништа чудно: Бранко га за живота није издао, а његов отац, који је међу хартијама његовим нашао све четири песме из којих се спев састоји, и пред првом наслов „Утопљеница" а пред трећом наслов „Освета", није, наравно, помишљао да је можда први

„Српске народне приповијетке“ од Јеремије Караџића, Мостар, 1905 (Мала Библиотека бр. 92) и „Српске народне приповетке из Баната“ од Светозара Бајића, Н. Сад, 1905 (Књиге за народ, бр. 115). О првој в. приказ Г. Владимира Ћоровића („С. К. Гласник“, 1905, XIV, 384).

VI.

У последњу напомену унесимо исправке неколиких иисарских и штампарских погрешака које смо приметили. То су: „невештвја“ место „невештије“ (стр. 88) „љубавни“ м. „брачни“ (103), „рећп“ м. „рећи“ (116), „ппак“ м. „ипак“ (128), „Магазину српско-далматинском“ м. „Српско-далматинском Магазину“ (127), „ни мало“ м. „нимало“ (141), „пије“ м. „није“ (141), „кэријеру“ м. „кариеру“ (178), „реценици“ м. „реченици“ (192), поред два три правописна и штампарска знака који нису на свом месту (н.пр. на стр. 126 бројеви примедаба не теку добрим редом. У поправке, даље, можемо унети и то да чланак „Марин Држић и Молиер“ није штампан само у свескама јануар-април 1904 „Наставника“ него делимично и у свесци јануар-фебруар 1905 истог листа под насловом „Накнадно о *Манди* Марина Држића“.

Штампа Светозара Николића. — Београд.

САДРЖАЈ.

